

Ruševine crkve Sv. Luke na Uzdolju kod Knina s pisanom uspomenom hrv. kneza Mutimira¹⁾.

II.

Groblje i crkve²⁾.

Naše društvo je prema svome zadatku izvodilo iskopine negdje sustavno a negdje se s manjkavosti novčanih sredstava i opornosti okolnog pučanstva moralo zadovoljavati, da kupuje pojedine ulomke spomenika od pametnijih seljana a i samo ih je, da ne postradaju, kriomice sabiralo.

Među takove spadaju i ulomci, koje ćemo da ovdje opišemo.

Pri dnu dalmatinskoga Kosova-polja, na sjever od negdašnjega ilirsko-rimskog municipija „Promonae“³⁾, današnjega Tepljuha, kojega stari upisnici rim.-kat. župe kninske zovu „Sarbschi Clanaz“⁴⁾, leži selo Uzdolje. U ovom selu a prema zemljišnim mapama u odlomku Rađe i baš na položaju Liješće, gdje se vide neke rimske ruševine, pred tridesetak godina našast je jedan međašni kamen, koji se čuva u društvenom muzeju (rimski odio), a odnosi se na parnicu zametnutu po nekom Flaviju Marciniju. Dokrajčena je odlukom Augustijana Bellica, prokuratora Augustova. Ovaj kamen označuje taj položaj „FINES ROBORETI“⁵⁾ t. j. međaš hrastove dubrave.

1) Gl. „Starohrv. Pr.“ N. S. I, 1—14.

2) O ovome groblju i crkvi govori Frane Radić u Staroj Seriji „SHP“, g. 1895. br. 2, str. 74—78.

3) Prekranjske godine seljani Biočića sa istočne strane osnovne škole u istome selu slučajno namjeriše se na starinsko groblje, većinom s paljevinama. Našim naputkom i onim dr. Abramića nadučitelj g. Dako Čenić, a na troškove državnoga arheološkoga muzeja u Splitu, nastavio je tu redovite iskopine. Među raznim predmetima tu našastima, našao je i urnu sa slijedećim napisom: „P(ublio) Aelio Lucio Carsaeti dec(urioni) municipa(li) ann(or)um LVI Aelia CAVRO Reina marito et sibi posuit“. Ovo je prvi do sada tu našasti natpis, koji, kako se moglo predmijevati, dokazuje da je Promona bila Municipium.

4) Arhiv rimokat. župe u Kninu.

5) C. I. L. III. 1950; Bulletin di Archeologia e Storia Dalmata, Spalato, vol. XIV. p. 17.

U ovom se dakle odlomku Rađe lagano iz polja diže prema planini Promini onizak brežuljak. Na tom brežuljku i baš tik željezničke pruge Split-Knin, na kil. 88'8, leži starinsko groblje. Donosimo sliku groblja i na njemu ruševinu crkve (Sl. 1.).

Ovo groblje je sada u većem dijelu ograđeno, dok mu je manji dio tekom željezničkih radnja bio iskrčen, a jedan dio, onaj sa sjeverne strane, leži u ogradi Tode, Petra i Luke Treskavica. Nismo nigdje mogli ustanoviti, da su stari Hrvati svoja groblja ograđivali; bit će tome jedan od razloga, što su svoje pokojnike u većem poštivanju držali i vjerovali u teške nebeske kazne, ko bi njihove ostanke bud na koji način bez goleme nužde uznemirivao, a u nuždi pako zadužbinom smatrali, da im suhe kosti opet sunce božje ogrije, kako se ovo čuje od našega pučanstva pričati. Ograda groblja je novijeg doba.

Ovo je groblje posijano nadgrobnim pločama, mašetima, mramorima ili najobičnije stećcima, kakovih groblja je mnoštvo po Dalmaciji, a da ne pominjemo ostale naše predjele, po kojima se ova vrsta nadgrobnih spomenika nahodi.

Ovdje su stećci jednostručni, kao što se skoro bez izuzetka nalaze sjeverno od rijeke Cetine, a ne dvostruki poput onih, koji su običajni na jugu ove rijeke.

I ovdje neke nadgrobnne ploče imaju na sebi izbočene a ređe urezane obične znakove: šestotračnu zvijezdu s malim mjesecom, sunce, križ i slično. Zaista ove ploče ovdje ne obiluju drugim znakovima, kakovih se obično nahodi bezbroj na većim grobljima. Ali jedna, kakovu drugdje ne opazismo, imađase urezan krstaš barjak, što su ih nosili junaci na koplju XI.-XIII. vijeka. Nažalost je ovaj rijetki primjerak u posljednje vrijeme bio uništen po običaju, kako se zadnjih decenija u svim našim krajevima takovi časni spomenici, kao naumice uništavaju. Kad bi ovdje bilo mjesta, mogli bismo navesti mnoštvo primjera uništavanja takovih spomenika. Ovo se većinom čini radi građevnog materijala, kao što se za vrijeme zadnje talijanske okupacije činilo i sa najzadnjim stećcima na historijskoj glavici „Ceceli“ u Petrovu Polju. Ovaj se vandalizam još nastavlja i pod nekom ludom namjerom poljepšavanja pojedinih groblja, što se pred našim očima zbilo na znamenitom rimokatoličkom groblju u Mirilović-Zagori i na onome u Prološću kod Imotske, da ne spomenemo sijaset drugih sličnih slučajeva.

No nije nam zadaća ovdje upuštati se u prostrano polje posebnih razmatranja o ovoj vrsti naših najmilijih narodnih spomenika nadgrobnih. Mi ga smatramo s etnografsko-folkloristično-arheološkog pogleda tako važnim, da bi prema našem uvjerenju trebalo posebno društvo stvoriti sa naročitim zadatkom, da takove spomenike svestrano prouči, te njihovo porijeklo iz današnjega haosa pukih nagađanja izvede na čistac istine i zaštiti od daljih uništavanja.

I naše se društvo u prvim godišnjacima svoga glasila bilo počelo baviti opisivanjem spomenutih stećaka, ali je ta radnja ostala nepotpuna, pa je nužda, da se bilo s koje strane taj posao nastavi i kraju privede⁶⁾.

Mi ćemo ovdje samo pomenuti, da su jednostručni stećci obični pratioci naših crkava u Dalmaciji iz doba hrvatskih vladara, i da skoro nigdje u unutrašnjosti ne nađosmo takovih crkava bez stećaka, dok nađosmo stećaka bez crkava. To nas upućuje na misao, da takova groblja sižu u predkršćansko hrvatsko doba. Upogled ovog pitanja naglasujemo, da i dandanas seljaci u sjevernoj Dalmaciji, gdje im srestva i prilike dozvoljavaju, a osobito oni srpskoga imena, takove nadgrobne spomenike u ukusnijoj formi oponašaju.

Obzirom na ovo groblje i stećke na njemu moramo još ovdje istaknuti našu dvojbu o stećku, za koga bi g. Radić tvrdio, da naliči poklopcu rimskoga sarkofaga u obliku krova sa četiri akroterija, jer nam se čini, da nije stećak nego upravo poklopac rimskoga sarkofaga. Pače mislimo, kad se budu na ovom groblju sistematično iskopine provele, da će se naći i donji dio istoga sarkofaga, pošto tekom naših iskopina ustanovismo, da su se na starohrvatskim grobljima, iako sporadično, mrtvaci i u rimske sarkofage polagali. Ti su se sarkofazi donosili sa obližnjih rimskih nekropola ili su se čak iz rimskog građevnog materijala izrađivali, pa su bili odličniji hrvatski mrtvaci u iste polagani.

Tekom naših iskopina na rimokat. groblju u Biskupiji mi smo našli među ruševinama starohrvatske bazilike mnoge ulomke od raznih rimskih sarkofaga s napisima i prvorazrednim skulpturama⁷⁾, a amo su doneseni s neke bogate rimske nekropole iz nama nepoznate blizine. Sarkofag među istim ruševinama našast u kripti sa strane evanđelja, sa ostancima nekog hrv. velmože, najvjerojatnije hrv. kneza Zdeslava, izrađen je iz dvaju monumentalnih rimskih arhitrava, dok sarkofag našast u onoj sa strane epistole, u kojem je bila položena neka ženjskinja, zaista je bio rimski sarkofag⁸⁾.

Na pravoslavnom groblju sv. Trojice u Biskupiji, gdje se kriju neke važne starohrvatske ruševine, nagadamo, da su to bile one O. Vinalića, koje je u svojem pismu na O. Radnića 17/12.1746. opisao sa riječima: „la più vicina e la più intatta. Questa è una rotonda ottagonale, par ch'è sia stata Chiesa all' antica“ — najbliža je i najbolje sačuvana (t. j. najmanje porušena) — = „Ova je okrugla osmokutna; vjerojatno je bila crkva

⁶⁾ Petar pop Kaer „SHR“. g. 1895. str. 27–34 i u više drugih brojeva.

⁷⁾ Dr. Karlo Patsch i Ot. L. Marun „SHP“. g. 1895. str. 97–102. Imamo ih u muzeju još mnogo neobjelodanih s istoga položaja.

⁸⁾ „SHP“, g. 1896. str. 72; g. 1898. str. 113.

Slika 1. Ruševine i groblje kod Uzdołja.

*

po starinsku⁹⁾. I tu se vidi jedan, sasna sličan kao i na Uzdolju, rimski poklopac sa akroterijama. Ovaj poklopac je po kazivanju seljana, u neko kasnije vrijeme odvaljen s jednog od sarkofaga, što ih se vidi pred spomenutom crkvom sv. Trojice. Sasna sličan poklopac sa akroterijama leži na groblju B. Gospe u drniškom Gradcu, ali je na jednom njegovom akroteriju urezan napis sa bosančicom, a odnosi se na mrtvaca poznijeg doba.

Mi držimo i to, da je sarkofag, u kojemu je pokopana hrv. kraljica Jelena, a našast kod sv. Marije od Otoka na Solinu, bio rimski anepigrafički sarkofag, na kojemu je prigodom pokopa kraljice, odnosni napis o kraljici bio urezan. Ovo je bila u davnije hrvatsko doba neka navada svoje odličnije mrtvace u starinske sarkofage pokopavati, pa možda se je tako zbilo i s kraljicom Jelenom.

U ovom našem nagađanju držimo, da je ovaj sarkofag mogao biti našast za vrijeme gradnje crkve Sv. Marije od Otoka, koju je Jelena dala sagraditi¹⁰⁾, a pripadao je nekom rimskom mrtvacu, pošto je društvo „Bihać“ tekom iskopina ove crkve „našlo više predmeta (rimskih) povećih, kano grobnih napisa¹¹⁾ i t. d.“, te da je taj sarkofag pokraj Jelenine crkve nekako zanemaren ležao, a nju se prigodom njena pokopa ili prenosa njenih kostiju, u isti položilo. Ovom našem nagađanju u prilog dolazi što „prema utanačenim mjerama i proporcijama, sarkofag je bio malen za odraslu osobu“. Proizvoljno je nagađanje, da bi se za Jelenu naumice dalo graditi novi sarkofag „malen za odraslu osobu“ za da ju se položilo „po nekom običaju kod Rimljana, doneklen naslonjenu na jednu ili drugu stranu podanka, tako da bi po sjedečke ležala“¹²⁾. Ovome bi nagađanju još uz neke druge okolovštine također u prilog dolazilo čitanje napisa na sarkofagu, ako je ispravnije ono dr. Šišića, nego ono Bulića. Naime po čitanju Šišićevu, Jelena bi umrla: „VIII. idus m(ensis) oct(obris) /obiit in/ pace“. A poslije samih šest mjeseci ona bi u ovaj sarkofag bila položena: „Hic or(dinata) fuit an(no) ab incarnatione domini DCCCCLXXVI., ind(ictione) IV, ciclo lun(ari) V., epacta XVII. ciclo sol(ari) V., Luna V., currente VI.“. Ovo je moglo biti neka vrsta translacije ostanaka kraljice Jelene, vjerojatno iz ozidane grobnice, u rečeni sarkofag, pa se za to u napisu veli: „Hic or(dinata) fuit“ = Ovdje bi (lijepo) uređena¹³⁾. Lako se moglo poslije prve putrefacije djelomično istrošeno tijelo Jelenino

⁹⁾ Pismo ot. Radniću 17. XII. 1746., u arhivu franjevačkog samostana sv. Lovre u Šibeniku.

¹⁰⁾ Thoma arch. spat. histor. salon. c. XVI. p. 323. et J. Lucii, Cod. msc. com. Fanfognae Tragurii, I storia della chiesa salonitana a. 1716. Rački, Documenta str. 487.

¹¹⁾ Frane Bulić: Izvještaj pete glavne skupštine „Bihaća“. Vidi „Vijesnik“ Hrv. Arheol. Društva, Zagreb, g. 1901. str. 208.

¹²⁾ Navedeno izvješće str. 215.

¹³⁾ Ferdo Šišić, Povijest Hrvata, 1925. str. 437.

smjestiti u sarkofag „malen za odraslu osobu“. I mi smo g. 1885., prigodom željezničkih radnja na Kapitulu, u jednakom vremenu raspada, bez ikakvih nepravilnosti prenijeli ostatke nekog Maričića. Kad ne bi što ovakova u vezi bilo onda početak natpisa: „In hoc tumulo jacet Helena“, a svršetak: „Hic or(dinata) fuit“, bio bi neka vrsta pleonazma. Inačije nije bilo teško Hrvatima iz poznatih im nekropola na Solinu izvaditi jedan sarkofag odgovarajući odrasloj osobi, ili potruditi se do blizog Trogira, koji je u rimsko a nedvojbeno i u hrvatsko doba dobro poznat sa bogatih svojih mramornih kamenoloma, kako Plinije veli: „Tragurium oppidum marmore notum“ i otale dati izraditi sarkofag za jednu svoju i toliko znamenitu kraljicu.

I ulomci sarkofaga, što se još vide na otkopanim ruševinama Trpimirove zadužbine u Rižinicama pod Klisom, dolaze u prilog navade pokopavanja odličnijih mrtvaca u davnije sarkofage.

Stari Hrvati su ne samo pokopavali svoje odličnije mrtvace u davnije sarkofage, koje su uzimali sa dobro im poznatih nekropola, nego su takove sarkofage i u razne druge graditeljske svrhe preudesivali. Za ovo zadnje dosta je navesti primjer, da su čitav pločnik otkopane crkve, vjerojatno crkve kneževskog dvora u Biskupiji, izradili iz raznih umjetničkih sarkofaga, koje su u tu svrhu pilanjem i puliranjem preudesivali, slike i natpise okrećuć k zemlji, kako to svjedoči u istome pločniku našast napis sarkofaga, koji je počimao sa riječima: „SARCOFAGVM ITA DEFEDVNI i t. d.¹⁴⁾“.

Pače, stari su Hrvati uzimali još cjelokupne rimske nadgrobne stele te ih kao prosto građivo u svoje grobove ulagali, kako smo to tekom iskopina u Burnumu (Šupalji) kod Kistanja ustanovili, a to je moralo biti vrlo rano za hrv. života. Takov slučaj našosmo u grobu na zemljištu Nikole Grčića pk. Trivuna, gdje je jedna stela: „M. VALERIVS LIBERALIS“ i t. d.¹⁵⁾ bila stavljena s jedne strane, a druga: „C. FABRICIVS“ i t. d.¹⁶⁾ s druge strane mrtvaca. Druge stele su opet našaste na zemljištu braće Stevana i Tanasije Stupara, kao poklopnice nad takovim grobovima sa okrenutim slovima prema mrtvacu. Jedna je sa natpisom: „CAMILLUS RVFVS i t. d. Druga: L. BODLIVS. F. i t. d. Mogli bi navesti još nekoliko takovih primjera u samome Burnumu.

Prve dvije su objelodanjene po dr. Kubitscheku u C. J. L. III. 14998 i 15004, a treća po Dr. Liebelu u zborniku dr. Bormanna. Zadnju, budući nije do sada nigdje objelodanjena, niže u cijelosti navodimo¹⁷⁾.

¹⁴⁾ Dr. Karlo Patsch, Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. XI. 1899.

¹⁵⁾ C. I. L. III. 15004.

¹⁶⁾ Op. c. 14998.

¹⁷⁾ L(ucius) Bodlius L(uci) F(ilius) — Pol... emilio Pollentia mil(es) — leg(ionis) XI C(laudiae) p(iae) f(idelis) — c(enturioni) Juli Secundi — ann(or)um XXX stip(endi-

Primijetiti je, da je u Burnumu bio glavni vojnički logor za sjevernu rimsku Dalmaciju i da su u nj vodile tri glavne ceste. Jedna sa sjevera, pravcem iz Plavna, znamenite rimske naseobine, kojoj imena još ne ustanovismo. Druga je dolazila iz Medvida (Hadra) i Podgrađa (Asseria) a treća, glavna iz Skradina (Scardona). Uz ove tri ceste ustanovismo, da su s jedne i druge strane, izlazeći iz grada, Rimljani pokopavali svoje mrtvace. Ali glavno im je ukopište bilo uz cestu, što je dolazila iz Skradina, a na položaju Tuk. Ova je za Burnum bila njegova Via Appia i odavle su navedene četiri stele stari Hrvati za svoje grobove donijeli. Ustanovili smo takođe, da su stari Hrvati u Burnumu na dva mjesta imali svoja groblja.

Ovakovoj navadi zahvalni smo za sačuvanje dragocjenjenoga napisa, na groblju sv. Martina u Mratovu, općina Oklaj, našast g. 1866. kada se ta crkva popravljala, a prvi put u „Nazionalu“ u Zadru iste godine od bezimenog izdavatelja objelodanjen, a ovaj onda bezimeni bio je Ot. Bono Mlinar, župnik istoga sela. Zatim ga je prof. Š. Ljubić, u „Radu“ stručno opisao. On o njemu između ostaloga kaže: „Dalo bi se reći, da je ta ploča ovdje ko zna kad iz drugog mjesta prenesena, i upravo s onoga, koje je u napisu ovako označeno: „secus Titum (sic) flumen ad petram longam“; nagadanje, koje se naslanja na to, što blizu Krke, okolo dvije milje i pol od sv. Martina, strši hridina, koju još danas zovu „Draga stina“, na medi sela Puljana i Bogetića, na mjestu nazvanom „Mostina“¹⁸⁾.

Bezimeni, kako prije rekosmo, Ot. Mlinar veli, „da je ova ploča služila za pokrov jednom od onih starinskih grobova, koji se u velikom broju nalaze naokolo i pod samom crkvom sv. Martina“¹⁹⁾.

Ali nigdje takovih primjera i u tolikom broju ne opazismo kao po grobovima u starohrvatskoj bazilici u Ždrapnju kod Skradina. Tu su ne samo u anepigrafske sarkofage svoje mrtvace polagali (slika 2.), nego su i čitave grobove djelomično od polomljenih sarkofaga a djelomično od nadgrobnihi natpisa izrađivali (slika 3.). Takov slučaj vrijedan je osobita spomena, gdje je čitav napis u grobu uložen, a zaslužuje ga radi njegove znamenite dikcije ovdje u cijelosti navesti. Glasio bi: D(is)M(anibus)/Tit)ae Fla(viae) (Crescentillae/sanctitatis unice/, sinceritatis incompa/rabilis; sapientiae singularis, suis desideranda/, grata omnibus, ama / bilis notis, cuius nom(en) mutavit affectus, ex Crescentilla enim vocata est/ mamma; q(uae)sela sine in/ imico vixit; cuius casum ne/ mo non flevit. Victoria/

orum) X — h(eres) f(aciendum) c(uravit). U prevodu glasi: Lucij Bodlij sin Lucija Pol. . emalis iz Polentije, vojnik XI legije Klaudijske pobožne vjerne, u centuriji Julija Secunda, u 30 god. života i 10 službe, baštinik mu, postavi.

¹⁸⁾ Rad jugoslavenske akademije, knj. I. Arheološke crtice str. 164—1731.

¹⁹⁾ U navedenom str. 166.

filia matri carissimae posuit; q(ae) v(ixit) a(nnos) LXX²⁰⁾. Ovaj natpis bi u prevedu glasio: Bogovima Podzemnim. Titeje FLAV(ije) Kresentile, svetinje jedinstvene, iskrenosti neusporedive, mudrosti izvanredne od svojih ljubljena, prijatna svakome, voljena od znanaca, njezino ime promjeni ljubav buduć da mjesto Kresentila bi prozvana „mamom“ (mamicom ili

Slika 2. Groblje u Ždrapnju.

pomajkom), koja sama u zivotu nemaše neprijatelja; gubitak (smrti) koje svak je požalio, Viktorija kći, premiloj majci podiže, koja je proživjela godinu sedamdesetjednu“.

Kada dođe na red opis ove bazilike, opširnije ćemo se na ove primjere osvrnuti.

²⁰⁾ Strena Buliciana, Zagrabiae — Spalati. Str. 215.

Ovakovu navadu sudeć po spoljašnjim znakovima, nadamo se, da ćemo jednako moći ustanoviti i po grobovima srušene starohrvatske crkve na Bratiškovcima kod Skradina, tik kuća kovača Đure Vulinovića.

Nisu samo stari Hrvati uporabljali rimske sarkofage i stele u svoje grobne svrhe, nego se ta navada tekom stoljeća do najnovijega doba povlačila i za nakit pojedinih grobova. Jedan takov slučaj najnovijega doba primijetismo na srpsko-pravoslavnom groblju sv. Đurđa u Bilišanima kod Benkovca, gdje je neki seljak dao prenijeti stelu iz Nadina (Nediniuma) i za ukras ju na svoj obitolski grob postaviti.

Opazili smo i kod župske crkve u Nadinu, da je neki Vrsaljko ploču od starokršćanskoga pluteja za ukras na obitolski grob također postavio.

Iz navedenih primjera prozirno je, da naša namjera nije samo bila opravdati našu sumnju o stećku sa akroterijama na Uzdolju, nego da smo ovaj slučaj za izliku uzeli, da sa tolikim navodima priložimo sitni prilog proučavanja tehničke strane izgrađivanja starohrvatskih grobova, jer je i ovo pitanje za našu narodnu arheologiju od velike važnosti. Nama nije poznato, da se do sada iko s ovim predmetom iscrpljivo bavio, pa je nužda da ga mi, koji smo pootvarali hiljade grobova, ovdje i ako nuzgredno započnemo i drugom prilikom svestranije nastavimo.

U koju davninu pako siže početak stećaka na groblju Uzdolja teško je išta kazati s toga, što su tekom stoljeća i ovdje stećci nedvojbeno podlegli udesu uništavanja, te ih se malo do naših vremena sačuvalo, a drugo, što i ovi sada opstojeći nisu na svom prvobitnom položaju, nego sa jednog groba na drugi prenašani. To se obično čini na svim grobljima, gdje okolno pučanstvo sve do danas svoje mrtvace pod istima pokapa, pa se tako zbililo i na Uzdolju.

Ali da nešto svoje posebno kažemo o tome pitanju, moramo se opet uteći nagađanjima, kojim ćemo se načinom tekom rasprave morati često služiti.

Mi mislimo, da uopće početak stećaka siže u prelazno prehistoričko doba pokapanja pod gomile ili humke u ravne grobove. Ili pako u ono predhistoričko hrvatsko doba, u koje stari Hrvati stadoše svoje mrtvace takođe pokopavati u gomile ili humke, a zatim počеше nad istima najprije stavljati jednostručne stećke bez ikakove umjetne izradbe. To su proste pačetvorne ploče, veće ili manje debljine, bez ikakova estetičkog oblika i ikakovih emblema. U to doba željezni mlat ili dlijeto ni kod starih Hrvata pri ovoj izradbi nije bilo mnogo u porabi. Ističući ovo nagađanje morali bismo ga potkrijepiti svojim opažanjima i slikama, koje smo o tome počeli sakupljati, i držimo, da bismo to nagađanje dovoljno ovjеровili.

U savezu sa ovim nagađanjem istaknut ćemo i drugo: da je ne samo ovo groblje sa stećcima na Uzdolju nastalo na predhistoričkoj gomili,

što je s tim vjerojatnije, pošto se sa zapadne strane u neposrednoj blizini vidi više takovih gomila, nego da ovdje Hrvati sagradiše crkvu, o kojoj

Slika 3. Groblje u Ždrapnju.

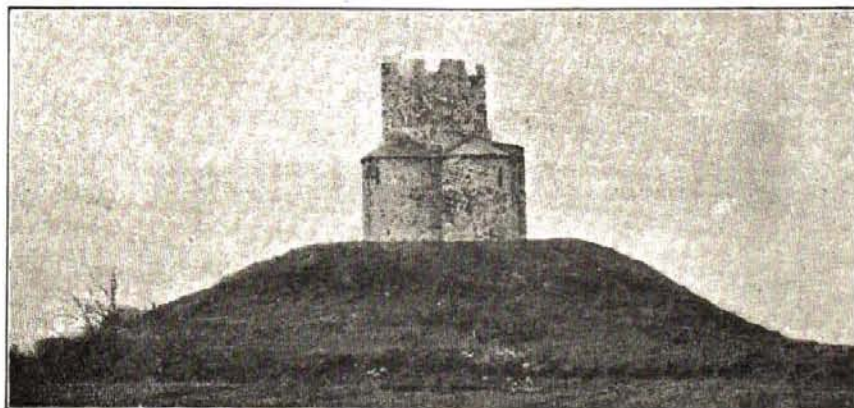
raspravljamo, nakon što se pokrstiše i stadoše raditi savršenije grobove. Za osnaženje i ovog nagađanja imamo više prikupljenih slika, kojima ćemo

također drugom prilikom ovo pitanje rasvijetliti. Dosta je sada napomenuti, kako smo opazili, da na predhistoričkim gomilama nastaju prosti jednostavni stećci, te se postepeno usavršavaju do prave umjetničke vrijednosti. Za ovim stećcima na gomilama dolaze ili prosti križevi, kako smo opazili na jednoj u Planjanima kod Drniša, dvijema u Bogetiću blizu Bogočina prominskoga, na jednoj kod Šupljaje-Burnuma kod Kistanja, da ne spominjemo tolike druge slične primjere; ili su nad istima podizane crkve. Za ovo podizanje crkava nad gomilama ili pako na predhistoričkim gradinama, navest ćemo sada samo par primjera. Crkva sv. Mihovila na Kijevu kod Vrlike, istoimena u Prokovniku kod Drniša, Gospe u Budimirima kod Sinja, istoimena na Pomišljaju kod Šibenika, podignute su na predhistoričkim gomilama. Rekosmo da bismo mogli navesti, kada bi to ovdje bilo umjesno, sila primjera, gdje prosti stećci, pa ukusniji a za njima križevi, a napokon crkve dolaze nad takovim gomilama i umjetnim humcima ili pako na samim predhistoričkim gradinama. Ali ovim dokazivanjem mnogo bismo zastranili od našega glavnoga predmeta. Ipak ćemo napomenuti još jedan sličan primjer. I crkva sv. Nikole kod Nina, o kojoj se pisalo mnogo u našoj i stranoj literaturi, podignuta je na velikom umjetnom humku (sl. 4.). Za nas je nedvojbeno, da je pod ovim humkom pokopan jedan ili više mrtvaca. Oko Nina ima više sličnih humaka i valjda da su svi u istu svrhu podizani. Ali jedina crkvica nad ovim prvim valjda krije, pače nagađamo sa velikom vjerojatnošću, da krije mrtvačke ostatke kojeg odličnijeg davnog Hrvata. Pri tom uvjerenju mi smo više puta promišljali, da bez ikakove opasnosti za crkvicu, provedemo iskopine, što sada kod razvijene tehnike podzemnih radnja, ne bi bilo teško izvesti, a vjerojatno da će i na ovaj posao naskoro vrijeme doći. Kad se je dosta raspravljalo o arhitektonskoj strani ove crkvice kod Nina, sad bi trebalo vidjeti, što je pod njom i koliko je ovo naše nagađanje ispravno.

Mogao je biti i jedan drugi razlog, s kojega je tu na Uzdolju crkva bila podignuta. Naime mogao je tu biti u pogansko-hrv. doba kakav mali „bogočin“ ili mjesto za paljenje žrtava, pa starim stanovnicima Uzdolja i pokle primiše krst, ostade taj položaj nekom svetinjom, da su napokon na tom mjestu crkvu sagradili. I za ovo nagađanje imamo toliko sličnih primjera u crkvama SS. Vidima posvećenim, a da ne navedemo tolike druge primjere, a to glavno radi uspomena na svoja starijska božanstva.

Ovome u prilog dolazi i okolovština, što brežuljak na Uzdolju, na kojemu je naša crkva podignuta, nije najromantičniji, jer na Uzdolju imamo više prikladnijih glavica, a osobito onu sa rimskim ruševinama nazvanom Liješće, da se na njima sazida crkva, nego li je ovaj brežuljak. Morao je dakle biti neki drugi razlog, da su naši stari ovdje gradili.

Opis ove crkve dobro je doslovno prenijeti, kako ga je g. Radić naveo: „Debeli čvrsti zidovi su još sačuvani do metar visine nad zemljom a okrenuta je sa zapada k istoku. Tloris joj je u obliku pačetvorine, koja završuje polukružnom apsidom iste širine kao i crkvena lađa (slika 5.). Osobito udara uoči, što su uzdužna platna ove crkvice s dvora učvršćena svaka sa tri debela pačetvorinasta, dobro pružena potpornjaka, po jedan

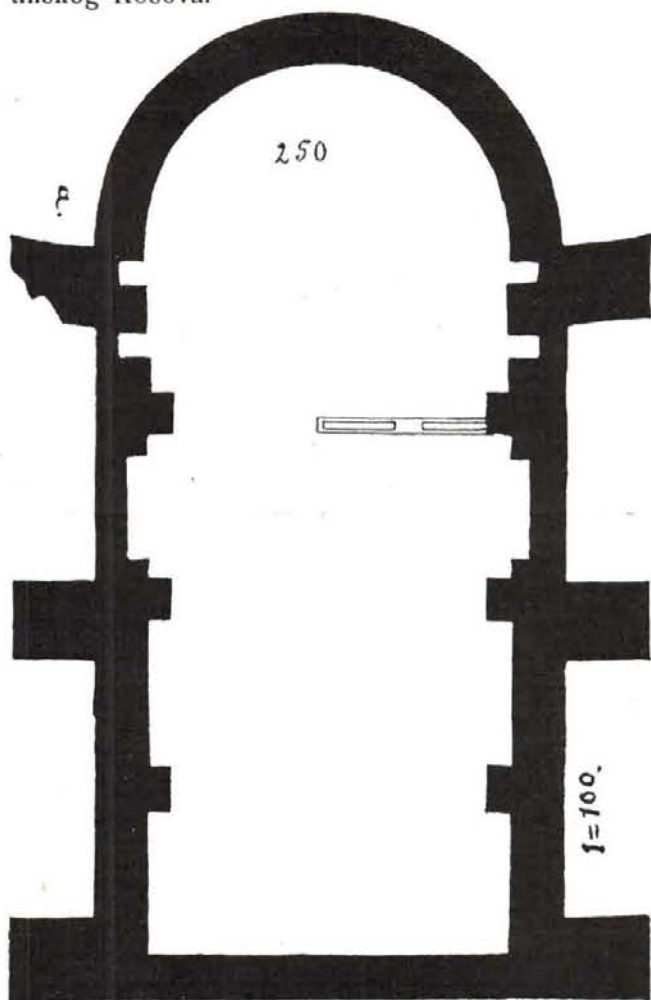
Slika 4. Crkva sv. Nikole u Ninu.

na svakom kraju, a po jedan po srijedi duljine. Potpornjaci se suzuju ozgor. Iznutra pak tri para lezana dijeli lađu na tri travea, od kojih su dva prva do apside četvorinasta jednaka, a treći do proćeonog zida ima samo polovicu njihove širine. Same lezene, koje dijele apsidu od lađe, odgovaraju prema potpornjacima, ostale se s njima ne sudaraju. Na podu crkvice, koji uostalom još nije ispitan, leži među srednjim lezenama kamenit prag, u kojem je pri desnom i lijevom kraju izdubljen žlijeb za učvršćenje kamenitih pluteja, koji su sačinjavali septum, ili ogradu, koja je prednji prostor crkve dijelila od svetišta (presbiterija). Sredina praga, koja odgovara ulazu u svetište, nema žlijeba. Crkva je sad napunjena grobovima sa stećcima²¹⁾. Mi pak nadodajemo, da su ovi stećci iza porušenja crkve i ovdje, kao i na više drugih mjesta, unutra dospjeli.

Budući da su seljani opazili, da smo mi par puta na to groblje u starinarske svrhe dolazili, oni su po navadi naš dolazak odmah stali dovođiti u vezu s t. zv. traženjem sakrivena blaga, te su na svoju ruku oko crkve počeli čeprkati i slučajno našaste pojedine ulomke nama prodavati. Ali su se naprotiv odlučno protivili, kako se i danas protive, da naše društvo tu iskopine provede. No ovo prodavanje išlo je sporo,

²¹⁾ Navedeni članak F. Radića str. 74.

a nama se htjelo velika strpljenja i prijegora, dok se je ovoliko ulomaka prikupilo, da možemo na temelju istih zorno u muzeju pokazati dokaze, koji spominju ime jednog hrvatskog vladara, našaste u prikrajku dalmatinskog Kosova.

Slika 5. Tloris stare crkve na Uzdolju.

Ove ćemo ulomke opisivati komad po komad, onim redom, kojim je koji u naš muzej stizavao.

Prvi ulomak nam je u ruke došao g. 1890. (slika 6.) i sadrži tri slova: MYR. Prvo slovo nije potpuno, nego je posrijedi prelomljeno, ali jasno je, da je M. Drugo je ypsilon-Y, treće R, a za njima dolazi tačka. Za tačkom slijedi jedva vidljivo, gornji znak jednog I ili L. Odmah smo zaključili da su ova dva slova dočetak jednog narodnog imena kao Trpimira, Budimira, Branimira, Kresimira, Zvonimira ili slično. Isključeno je bilo svako drugo popunjenje.

Poslije dvije godine bio nam je ustupljen drugi ulomak (sl. 7.), koji se pleternom ornamentikom i pi-

smom potpuno sljubljiva sa prvim, te ne ostavlja nikakove dvojbe da su bili cjelina.

Na ovom ulomku najprije opažamo krak slova A, zatim jasno Q, i do njega horizontalno dvije tačke. Prerez na Q tako je produljen i za-

vijen, da se skoro spaja s donjom tačkom. Ovaj Q s tačkama jasno označuje dočetak skraćenice jedne riječi, najvjerojatnije jednog veznika.

Za ovim slijede slova M, pak U; ovo u minuskuli. U našem muzeju imamo za primjer više natpisa, kako je minuskula često umećana među kapitalama, ali na natpisu kojega raspravljamo imamo samo *u* i još jedan *n* u minuskuli.

Onda dalje slijede slova NCI, sva tri u vezi. Najzadnje slovo na ovom ulomku moralo je biti prva noga od M, ali je upravo na tom mjestu kamen prelomljen.

Budući da se oba ulomka, kako prije rekosmo, pletenom ornamentikom i pismenima potpuno sljubljuju, te ne ostavljaju dvojbe, da sačinjavaju cjelinu, dobivamo jasno čitavo ime MVNCIMYR. Dakle jedno narodno ime, koje, sa velikom vjerojatnošću, stadosmo nagađati, ovdje znači ime hrvatskoga kneza Mutimira (Slika 8.).

Slika 6.

Slika 7.

Slika 8.

Forma imena „Muncimir“ nam pokazuje, da se je u ono doba nazal (on) stao izgovarati u n, da poslije potpuno izgubi nosni izgovor. To je dakle prva etapa prelaženja nazala on u u (ronka = ruka), kako to isto tvrdi g. Radić u navedenom članku.

Napominjemo samo, da u listini istoga kneza 28. IX. 892., koja nam je poznata tek iz prepisa početka XIV. stoljeća²²⁾, dolazi na dva mjesta jednako naznačeno „Muncimir“ i „Muncimiro“, a tako u onoj Zvonimirovoj „Mucimiri“²³⁾.

Za ovima dvjema ulomcima pismena su dalje slijedila.

Opet poslije par godina odjednom dobivamo više ulomaka s istog položaja.

Slika 9. predočuje nam gornji dio tegurija na dva dijela prelomljena. Suvišan je sa umjetničko-ornamentalnoga pogleda svaki potonji opis istoga, jer nam ga vjerno slika predstavlja. Zato ćemo se samo pozabaviti s čestim odnosnih pismena.

²²⁾ Rački, Doc. str. 15, 16.

²³⁾ Op. c. str. 106.

Prva jasna riječ sastoji se od četiri slova, prislova BENE, ne u vezi (ligaturi). Pred ovima opažaju se gornji krakovi dvaju ili čak triju slova. Najjasniji je krak zadnjeg slova C, kojemu je odbijen donji dio. Ovo C je kutno merovinškoga doba, te nema srednje crte, da bi ga se moglo za E uzeti. Ovakov C dolazi dalje u COPSIT i u PRINCEPS. Pred ovim C vide se gornji krakovi od dvaju slova sa orizontalnim krakovima. Ovi bi mogli biti česti slova H. L. N.

Bilo bi uzaludno puštati se u nagađanja, na koju bi se riječ imali odnositi ostanci ovih triju jedva primjetljivih slova. Nadamo se ipak, da

Slika 9.

će se s vremenom naći odnosni ulomak, koji će nam ovo razjasniti. Nagađamo, da ovi osakaćeni krakovi triju slova skrivaju dočetak imena umjetnika, koji je ovo djelo izradio, premda nije isključeno, kako g. Radić misli, da je dočetak HIC, ali nikako HOC, kako prof. Šišić nagađa²⁴).

Za pismenima BENE slijedi odmah šest jasnih slova COPSIT. Nad O stavljen je znak kratice (abreviature), i O dolazi u umanjenom obliku, upravo da kratica poviš istoga bude mogla biti zgodno postavljena. Ima

²⁴) Šišić, Priručnik Izv. hrv. historije str. 124.

se čitati COMPOSIT. Da bude kratica bila stavljena nad P ili produljeno nad OPS, onda bi se ovaj glagolj imao popuniti sa COMPOSVIT, onako, kako taj stoji na krstionici — kneza Višeslava iz Nina²⁵⁾.

Dalje na ovom ulomku slijedi jasno OPVS. Slovo V = U dolazi u smanjenoj veličini, vjerojatno radi štednje prostora.

Konačno dolaze tri jasna slova PRI, a za ovima jasno, osovito odbiveno, polovina jednog N ili pako M. Ako je N, onda najispravnija dopuna imala bi biti: Princeps. Ali dvojba o slovu M nije isključivala i koje drugo znamenovanje, pa je trebalo opet čekati na odnosni ulomak, koji će nas iz ove neizvjesnosti izvesti, onako kako nas je izvelo popunjenje ulomka MYR. I ovo čekanje bilo je okrunjeno uspjehom, o čemu nešto niže.

Sada slijedimo opisom četvrtog ulomka onim redom, kako nam je stigao koji u muzej (slika 10.).

Prvo slovo je oštećeno, ali se ipak jasno razabire da je N. Za njima su dva slova OR, u vezi. Zadnji krak R bio je prekršten, a to je obični znak skraćenicice (abreviature) i na drugim našim spomenicima. Ovakvu skraćenicicu imamo iz ruševina bazilike „Crkvina“ u Biskupiji²⁶⁾, drugu iz ruševina na Kapitolu u riječi CHROATORUM²⁷⁾ treću, neopisanu, iz ruševina kod s. Martina u Lepurinu kod Benkovca.

Za ovim dolazi slovo D u redovitoj, i uzanj NI, u manjoj veličini, ovo da bude mjesta kratici nad NI. Ovdje nedvojbeno imamo riječ Domini, iza koje riječi stoji tačka.

Susljednja četiri slova, jesu ERRE. Prvomu slovu je izlizan donji dio, te na prvi pogled izgleda, da je F, a tako i drugo s jednakoga razloga naliči na E. Ali pomljivije razmatrajući oba ova slova, jasno biva,

da je prvo E a drugo R. Za ovima imamo dva jasna slova RE. Za ovima tijesno slijedi slovo T, a nad njima znak kratice. Ovo se pet slova mora čitati ERRE(c)T(um), ili vjerojatnije ERRE(xi)T. Nije se čuditi, što u Srednjem Vijeku, u ono doba „infimae latinitatis“, dolaze ovdje dva, mjesto jedan R.

Konačno ovaj ulomak završuje sa tri slova DEN. Zadnjem slovu N odbivena je zadnja polovina, ali ipak nema dvojbe o njegovoj istovet-

Slika 10.

²⁵⁾ Op. c. str. 119.

²⁶⁾ Bulić, Hrvatski Spomenici Tab. IV.

²⁷⁾ Bulić, Op. c. tab. V.

nosti. Za stalno se ovdje radi o prislovu DENVO, vjerojatnije nego DE NOVO.

Prvi dio pismena na ovom drugom ulomku možemo popuniti (AN) NOR(um) D(omi)NI, ali za drugi dio ne moramo opetovati, ono što je o istome kazao prof. dr. Šišić, „da je ostalo nerazumljivo“²⁸⁾, pošto smo mi imali više vremena nego prof. dr. Šišić, da se uvjerimo o ispravnosti naše navedene tvrdnje.

Ovim smo iscrpili opis četiriju fragmenata ovoga tegurija, što smo ih od seljaka dobili. Ostale fragmente drugih česti iste crkve, od česti istim sredstvima dobivenih, od česti od nas s groblja dignutih, napomenut ćemo docnije.

Sada prelazimo da opišemo dva natpisna fragmenta, koji pripadaju istome teguriju. Prvoga je na groblju našao naš poslovoda, učitelj Josip Pichler, a drugoga smo sami s istoga položaja digli.

Izgleda nevjerojatno, ili kao plod neke intuicije, kad smo dne 8. III. 1903. poslali rečenoga poslovodu na pomenuto groblje s^lizričitim naputkom, ne bi li našao još koji ulomak na porušenoj crkvi. Osobito smo ga upozorili, da pripazi na ulomak, što bi imao popuniti prazninu između pismena PRIN i MVNCIMYR, ne bi li tako izašli iz neizvjesnosti: da li je ovaj PRIN čest riječi PRINCEPS, ili bi slovo N, za koje bijasmo u sumnji, moglo biti M, te nam dati sasna drugo znamenovanje.

Netom je pomenuti poslovoda stigao na groblje, opazio je na površini zemlje, gdje leži jedan natpisni ulomak, kao da ga čeka, i stavio ga je u torbu, ne znajući mu znamenovanja, jer bijaše zarašćen lišajem i mahovinom, i donio ga je u muzej. Pošto je ovaj ulomak u muzeju očišćen, odmah se ustanovilo, da je to baš onaj toliko očekivani!

Ulomak je na ornamentalnoj česti oštećen, ali srećom su pismena prilično dobro sačuvana. Istina, i drugi krak slova N nešto je oštećen, ali ne pobuđuje ni najmanju sumnju, da je baš N. Za ovim slijedi jasno CEPS. Dakle nedvojbeno se ustanovljuje, da tegurij spominje Princepsa Muncimira (slika 11.).

Hrvatski su knezovi u rukopisima na koži nazivani: dux, princeps i comes. Sam Mutimir sebe u listini izdanoj crkvi splitskoj 28/9. 892. nazivlje dux:²⁹⁾... „placuit michi Muncimir, divino munero iuvatus Chroatorum dux“, a svoga posrednog predhodnika, svoga oca Trpimira:... „facta donatione a Trpimiro pissimo duce“. Ovako sebe nazivlje i Trpimir u darovnici istoj crkvi 4/3. 852:... „Unde ego, licet peccator, Trpimirus dux Chroatorum“, a svoga neposrednoga prethodnika Mislava: „que Mislavo duce“³⁰⁾.

²⁸⁾ Šišić, Priručnik str. 124.

²⁹⁾ Rački, Doc. str. 15.

³⁰⁾ Op. 4. str. 3.

Nije nam ugodno za ovo naše pitanje pozivati se na ispravu, čija vjerodostojnost osniva se na prepisima poznijih vremena, kao što su navedene listine Mutimira i Trpimira, odnosno na darovštinu crkve sv. Jurja splitskoj crkvi. Takove listine mogle bi biti falsifikovane. Jer, ako je dr. Rački u svojim „Documenta“ naveo mnoge listine, koje su do njega došle, kao autentične, on je neke označio kao „deperditae“, „pluribus mendis scatet“, „suspiciari licet“, „retractatae“, „tardius editae“, „suspectae“, „spuriae“, „tempore non concordat“, „interpolatae“, „dubiae fidei“, tako su poznije drugi i za mnoge, od dr. Račkoga smatranim izvornicima dokazali, da su prosti falsifikati. Poznato je, da je u Srednjem Vijeku, kao neka škola bila za falsificiranje isprava, pa to i ne bilo u tolikom razmjeru, kako se tvrdi da je to bilo, kao na primjer u samostanu sv. Medarda u Soissonu (u Francuskoj), „da su ustrojili cijeli zavod za falsificiranje patvorenih „starih“ dokumenata, kojima se ovaj ili onaj posjed daruje nekoj crkvi ili samostanu“³¹). Zato mi se u ovom pitanju pozivljemo samo na one isprave, koje smatramo potpuno vjerodostojnima. Takova najdavnija isprava bila bi Einhartovi „Annales“, koji nam nazivlju poznatoga hrv. kneza Bornu „dux Guduscanorum“ i „dux Dalmatiae et Liburniae“³²).

Papa Ivan VIII. nazivlje Domagoja: „Domagoi duci glorioso“³³), Zvonimir u jednoj ispravi nazivlje sebe . . . „Ego Demetrius, qui et Svinimir nuncupor, dei gratia Croatiae Dalmatiaeque dux“³⁴), a u drugoj: dei providentia Chroatiae Dalmaciaeque dux³⁵).

Ali papa Ivan VIII. zove Zdeslava *comes* om: „Dilecto filio Sedeslavo, glorioso comiti Sclavorum“³⁶), a Branimira *princeps* om: „Cum literas principis vestri Branimir“³⁷). Ali isti papa Branimira zove i *comes* om: „Excelentissimo viro Branimero, glorioso comiti“³⁸).

Na poznatom rukopisu evanđelja sv. Marka, što se sada čuva u Civaldu (Čedadu) u sjevernoj Italiji, ubilježena su imena: „brannimero comiti“; „mariosa cometissa“³⁹).

U ispravama drugoga sinoda u Splitu hrvatski vladar, vjerojatno kralj Tomislav, nazvan je „princeps“: . . . „cum Chroatorum principe“⁴⁰).

³¹) I. Mlinarev: „Rim i humanizam“ „Obzor“ 13./10. 1925. br. 272.

³²) Rački, Doc. str. 322.

³³) Op. c. str. 6.

³⁴) Op. c. str. 103.

³⁵) Op. c. str. 105.

³⁶) Op. c. str. 7.

³⁷) Op. c. str. 9.

³⁸) Op. c. str. 13.

³⁹) Šišić, Priručnik str. 125.

⁴⁰) Rački, Doc. 195.

Na kamenim pako do sada poznatim spomenicima nazivani su hrv. knezovi svi *dux*, kao na poznatoj krstionici iz Nina, a sada čuvanoj u Mlecima (iz g. 800), nazvan je Višeslav: *dux: . . . SVB TEMPORE WISSASLAVO DVCI*;⁴¹⁾ Trpimir na ulomku tegurija iz Rižinica pod Klisom: *PRO DVCE TREPIM(ero)*;⁴²⁾ Branimir na ulomku, što se sada čuva u kapeli sv. Križa u Ninu: *TEMPORIBVS DOMNO BRANIMERO DUX SCLAVORVM*⁴³⁾. U našem muzeju imamo više ulomaka sa raznih položaja, na kojima stoji *dux*, kao na ulomku iz ruševina bazilike Crkvina u Biskupiji⁴⁴⁾. Ovaj *DUX* najvjerojatnije odnosi se na Zdeslava. Na ulomku iz Otresa imamo: . . . „*DUCI EGO*“⁴⁵⁾. . . Na ovećem ulomku iz Ždrapnja kod Skradina: . . . *O DVCE*⁴⁶⁾. . . Opet na jednom iz Lepura kod Benkovca, neopisan. . . *OR(um) DUX*. Nažalost je ovaj baš na riječi *dux* dosta oštećen. Na jednoj ploči sa Kapitula kod Knina: . . . *SLAV DUX HROATOR(um)*⁴⁷⁾, a na drugoj (D) *IRZI-SCLAV DVCE(m) MAGNV(m)*⁴⁸⁾. Dakle na svim poznatim kamenim spomenicima svagdje dolazi naslov vladarski *dux*, dok na ovom sa Uz-dolja stoji *princeps*.

Dr. Rački⁴⁹⁾ i prof. Šišić⁵⁰⁾ naročito su pisali: kako, gdje i u kojim prilikama su ovi nazivi: *dux*, *comes* i *princeps* u starim ispravama rabljeni, te je s naše strane gotovo suvišno to ponavljati.

Dalje na ovom ulomku slijedi slovo *N*, a uza nj u vezi gornji dio od *A*, a pošto na susljednjem ulomku imamo donji dio *A*, te dalje jasno slovo *Q*, a do njega odmah dvije horizontalne tačke, kako smo to prije spomenuli, koje ovdje označuju kraticu, dobivamo jasno veznik *N A M Q V E*. Imamo sličnu skraćenicu ovoga veznika sa bazilike „Crkvina“ u Biskupiji. Jednako je ovdje taj veznik u skraćenici *N A Q*, i poslije *Q* dolaze dvije orizontalne tačke. Ovdje je razlika od prvašnjega, što nad *N A* ima kratica.

Drugi ulomak, što smo ga neposredno na groblju našli (sl. 12), ima pismo od 9 potpunih a 3 nepotpuna slova. Potpuna su *GINTA ET QNQ* u vezi: *Q* je uncijalnog oblika i ima kraticu pri nozi a *n* je minuskula.

Prvo nepotpuno slovo je drugi krak od *A*, a dolazi neposredno pred *G*. Drugo nepotpuno dolazi iza *n*, a izgleda da je gornji dio od *O*, ali

41) Šišić, Priručnik str. 125.

42) Op. c. str. 122.

43) Op. c. str. 123.

44) Op. c. str. 122.

45) Ovaj još neobjelodanjen.

46) Šišić, Povijest Hrvata str. 152.

47) Bulić, Hrvatski Spomenici, tab. V.

48) Op. c. tabla VI.

49) Rački, Nutarnje stanje 143 i dalje.

50) Šišić, Povijest 663—665.

bez sumnje nije O nego oblo Q. Za ovim slijedi treće nepotpuno i to samo gornji početak od V t. j. U; slovo E, koje je imalo dolaziti poslije U, otučeno je, ali je jasno, da je ova riječ, dotično broj, imao svršetak sa E t. j. da je ovdje glasilo QVINQVE.

Ovaj odlomak kao i onaj malo prije opisani na ornamentalnoj česti po srijedi je bio otučen, što dokazuje, da je bio kasnije uporabljen kao prosto gradivo u druge svrhe, i zato su mu izbočine otučene, da pri zidanju može biti ravnije položen. Našli smo ga usađena u zemlju kao uzglavnicu uz jedan stećak, kamo je kasnijeg vremena kao nadgrobni biljeg dospio. Predhistorički grobovi iz kasnijeg bronzanog doba u Dalmaciji redovito imaju usađen po jedan dugoljasti kamen u vrhu, a drugi sličan u dnu groba. Ovaj običaj sačuvan je većinom i kod grobova sa jednostručnim stećcima, dok kod grobova sa dvostrukim stećcima takovi biljezi vrlo rijetko dolaze.

Ovakove biljege i dan danas kod nas beziznimno stavljaju seljaci na svoje grobove. Često su takova kamenja, gdje opstoje starinske ruševine, sa istih uzimali, birajući one, koji na sebi imaju kakav ornament, a katkad i one s natpisima. Na više smo mjesta opazili, da su iz ovakovih spomenika kasnije izrađivali nadgrobne križeve, nesmiljeno ih sakateći, pače kao nadgrobne ploče stavljali, kako nam to svjedoči ploča pluteja nad grobom Babića na Uzdolju, koju ćemo kasnije opisati.

Nismo pako sprva stalni bili, na koju su stranu tegurija ova dva ulomka dolazila: da li pred BENE ili iza MVNCIMYR. Pravac voluta nije nam mogao biti mjerodavan, da se odlučimo, jer imamo primjera na tegurijama u muzeju, kako voluti, ondje gdje se luk tegurija lomi u vodoran pravac, idu istim smjerom voluta na luku, kao što obratno taj pravac mijenjaju.

Tekom ovoga opisa pojedinih ulomaka jasno smo predočili, kako nam je sporo jedan po jedan ulomak u ruke dolazio, i kako smo pri njihovom čekanju morali s nekom bojažljivošću popunjati pojedine riječi, naglasujući nadu, da bi nam tek slučajna nova otkrića u tom smislu mogla u pomoć priteći. Takovo slučajno otkriće nam je u pomoć priteklo baš najzadnjih dana, kad smo ovu raspravicu morali da dovršimo. Prije završetka trebalo nam je još jednom na groblje na Uzdolje poći, da bolje sve pregledamo, i to smo učinili dne 20/12. 1926. Pri ovom polasku pridružiše nam se Lovro Katić, prof. na realnoj gimnaziji u Kninu i Ilija Plavšić, žandarski narednik na Kosovu. Tom prilikom saznadosmo od mladoga seljaka na Uzdolju, Stevana Poprtnjaka Ilijina, da je na jednom drugom starinskom groblju u polju vidio jedan ulomak pleterne ornamentike, sličan onima od koje mi sliku pravismo, a taj da je postavljen kao biljeg u dnu nogu na nekom grobu poznijeg doba. Pokle smo obavili posao na prvom

groblju, podosmo i na ovo drugo. Ovo se nalazi u polju Uzdolja, dakle u sjevero-istoku prvoga, na glavičici zvanoj „Grobnica“, poviše takozvanog „Banova Doca“. Ova glavica je na svojem jajastom platou posuta brojnim grobovima davnijega i novijeg doba. Spomenuti mladić pokazao nam je na grobu Marka Junge usaden oveći ulomak pleterne ornamentike: nova varijanta ove ornamentike, o kojoj ćemo nešto niže više kazati. Zadovoljni i nad ovim novim otkrićem, pregledavajući bolje po groblju, opazismo drugi ulomak, stavljen kao biljeg u vrh glave nad grobom Sime Petrovića. Na ovome ulomku primijetismo i neka pismena. Pošto ga iz zemlje izvadismo, odmah prepoznasmo, da je čest dvaju ulomaka (sl. 10 i 12) i da je u neko neizvjesno doba tu sa ruševina crkve s Uzdolja donesen. Sl. 13 predočuje ovaj najnoviji obretni ulomak. Na njemu se jasno razabire, da je početak natpisa našega tegurija sa Uzdolja. Najprije

Slika 11.

Slika 12.

Slika 13.

na njemu vidimo križ. Ovaj križ obično dolazi na početku sličnih napisa kao simbolična invokacija: „In nomine Christi“ ili „In nomine domini nostri Jesu Christi“ i slično. Odmah za križem slijede pismena OCTINGENT, NT u vezi. Poslije zadnjeg T vidi se gornji krak od I, ali je ovaj u smanjenoj veličini, kao i onaj što dolazi poslije O C T.

Ulomak je dug 0·37. Poslije zadnjeg slova NT napis je slučajno oštećen u dužini od 0·10. Upravo onoliko prostora na kojem su mogla stati slova NON početak od AGINTA. Onda po ovome ulomku imamo jasno označenu godinu OCTINGENTI. Kad ovaj ulomak sljubimo sa ulomcima sl. 10. 12., kako je to nedvojbeno prije stajao, tada sva tri ulomka daju nam jasno označeno doba: OCTINGENTI (non)AGINTA ET Q(ui)NQ(ue); dakle jasno godinu 895.

Usljed ovoga otkrića imamo djelomično popunjenu prvu skupinu ulomaka, i ova glasi: + OCTINGENTI (non)AGINTA ET Q(ui)NQ(ue) (a)NNOR(um) D(omi)NI ERRE(xi)T DEN(uo) ili DE N(ovo) (Sl. 14).

Za ovim bi imalo slijediti ime magistra.

Ako se uzme u obzir, računajući prema širini crkve, da je septum, dotično tegurij, morao biti dug 4·40 m; da je luk tegurija zauzimao prostor

Slika 14. Tegurij i natpis kneza Mutimira (danas).

od 1·00 m; i da sva tri ulomka imaju dužinu: $37 + 30 + 31 = 1·00$ m. Kad ovoj dužini pribrojimo još polovinu od luka tegurija 0·50 m., tada dobivamo dužinu dosad otkrivenih ulomaka prve skupine 1·51 m. Budući

da je polovina tegurija, odnosno septuma, morala imati dužinu od 2·25 m., tad od ove prve skupine ostala bi još negdje zaturena čest natpisa u dužini od 0·74 m. Baš dovoljan prostor, na kojemu je moglo stati ime i zanimanje magistra.

Prva dakle skupina označivala bi epohu, magistra, a svršavala bi sa riječima: BENE CO(m)P(o)SIT OPVS. Druga skupina započimala bi: PRINCEPS NA(M)Q(ue) MVNCIMYR, a zapremala bi dužinu samo 0·50 m. Dakle bi od ove druge ostalo negdje zatureno još pismena u dužini 1·75. Ova negdje zaturena pismena kazali bi nam razlog, s kojega je na ovome teguriju ime kneza Mutimira bilo urezano.

Nedvojbeno je, da je i plutej odnosni na ovaj tegurij, imao napis, kako to zaključujemo iz ulomka (sl. 15).

Ovaj ulomak je u neko neizvjesno vrijeme bio odnesen s ruševina crkve na Uzdolju te uzidan u ogradi bašće baštinika pok. Ilije Čenića u

Slika 15.

istome selu. Ovaj je iz zrnata vapnenca kao i naš tegurij, ali ne bi mogao biti čest ovoga, jer, premda mu je pleterna ornamentika sasvim slična, nema onoga užeta, koje ima ovaj, a i debljine nisu im jednake; dakle ne mora stajati u tješnjoj arhitektonskoj vezi s njime, nego je mogao pripadati dotičnom pluteju iste crkve. Ovaj ulomak nažalost je zlobnom rukom oštećen, osobito su mu sva pismena istučena, da im se tek tragovi vide. Nije ovo jedini slučaj, kako su naši spomenici jednakom namjerom bivali oštećivani, o čemu ćemo se drugom prilikom opširnije u ovom glasilu pozabaviti.

S opisanim do sada našastim ulomcima iscrpili smo natpisnu stranu tegurija, a ovim najzadnjim u izgled stavili, da je i odnosni plutej mogao imati na gornjem obrubu natpis.

Prije nego počnemo opisivati pojedine ornamentalne česti pluteja, moramo navesti i jednu nadstupinu, našastu g. 1917. (sl. 16.), koja je stajala u tijesnoj vezi s tegurijem.

G. Radić u svojem članku o crkvi na Uzdolju pominje jednu nadstupinu i piše: „Nad drugim nekim grobom stajala bi dobro sačuvana nadstupina, valjda sa septuma ili ciborija oltara crkvice Sv. Luke, ali joj se već zameo trag, kao što se obično događa i s drugim starohrvatskim spomenicima“.

Nadstupinu što ju ovdje spominjemo, mi smo našli uloženu kao prosto gradivo u obzidi istoga groblja. Teško nam je ipak vjerovati, da je ovo ona, što ju g. Radić pominje, pošto ova nije dobro sačuvana, nego

joj je donji dio očevidno kasnije bio otesan, s namjerom, da bude zgodnije usaden u neku izdubinu.

Slika 16. Nadstupina s Uzdojja.

I ova nadstupina je iz sitnozrnata vapnenca, jednako kao i glavni dio tegurija, te je najvjerojatnije njemu i pripadala.

Naš muzej čuva bogatu zbirku, nazovimo ju bizantinsko-hrvatskih nadstupina, a ova je jedna varijanta u toj zbirci.

Ova nadstupina je pačetvorasta oblika, a nije kao sve ostale, što ih u muzeju imamo, isklesana sa surazmjernim izbočinama, nego u niskom reljefu, pa bi se reklo, da ju nije ista ruka kao i opisani tegurij izradila.

Donosimo sliku pluteja, što leži još nad grobom djeteta Anđelije ud. Babića na istome groblju (slika 17.). Zatim dvaju ulomaka pleterne ornamentike, što su uzidana na bunaru Pločašu u istome selu, napokon onaj najnoviji s glavice „Grobnica“.

Prvi je visok 0·95 + čest stupa 0·15 = 1·10, širok 0·28, debeo 0·17.

Drugi, (slika 18.) uzidan u bunaru Pločašu: visok 0·55, širok 0·40, debljina neustanovljena, jer je uzidan.

Slika 17. Plutej s Uzdolja.

Treći, (slika 19.) uzidan također u istome bunaru: visok 0·65, širok 0·38, debljina s istoga razloga neustanovljena.

Bunar Pločaš je daleko u sjever od naše crkve kil. 2·50, a južno na položaju prehistoričke gradine Rudeč. — Porodice Berić, Malić, Anđelinović, Petrović i Tintori od davnine pokopavaju svoje mrtvace na groblju Uzdolja. Mora da su prigodom pokopavanja mrtvaca našli ona dva opisana ulomka, te ih pri izgradnji svoga bunara, koja ne mora sizati u veliku davninu, dali kao nakit uzidati. Vjerojatno je i bunar zbog ovih ulomaka, ili, kako ih pučanstvo nazivlje, ploča, dobio ime Pločaš. U ovome bunaru vidi se još jedan ulomak iz zrnata vapnenca, uloženi kao zaglavni ključ u luku nad bunarom. Budući da je ovaj ulomak licem okrenut u nutrinu luka, ne možemo o njegovoj sadržini ništa više kazati.

Nije isključeno, da je u tom istom bunaru, kao prosto građivo uzidan i još koji ulomak donesen iz ruševina crkve na Uzdolju.

Četvrti ulomak (slika 20), donesen je, kako je ranije rečeno, s glavice „Grobnica“, a bio je nad grobom Marka Junge: visok 0·50, širok 0·36, debeo 0·12, i on je kao i prva tri iz istoga materijala. Predstavlja nam dvije ptice, vjerojatno grlice, jedna prema drugoj okrenuta leđima, ali krilima i repovima povezane, a glavama nauznak okrenute kljuju u sredini

viseći grozd. Ovo je jedini te vrste do sada u našem muzeju zastupani primjer.

Sva četiri su iz zrnata vapnenca, jednaka kao i naš tegurij i sva četiri su novi varijanti u bogatoj zbirci varijanata pleterne ornamentike u našem muzeju, a ukusno su izrađeni.

Slika 18. Ulomak s Pločaša.

Za bolju predodžbu raznih ulomaka pluteja sa Uzdolja donosimo slike: 21., 22., 23., 24., 25., 26. Slika: 21. i 22. reproducirane su u članku g. Radića, dok su ostale naše tekovine. Ovi ulomci i ako su iz sasma jednaka materijala kao i tegurij, ali su različiti u svojoj debljini. Oni prvi su debeli 0·15, i stoga teško da su česti pluteja odnosna na tegurij o kojemu raspravljamo, dok su drugi (slika 6., 7., 9., 10., 11., 12., 13.) debeli 0·10—0·12 i odgovaraju debljini istoga.

Još nam je pomenuti jedno podnožje stupa, iz zrnatoga vapnenca, što ga nadosmo pred kućom Stevana Petka na Uzdolju, a donesen je

tu, po kazivanju vlasnika, s ruševina Sv. Luke, visok 0·32, širok 27·50, debeo 0·16. Stup je eliptična oblika. Okvir ovoga podnožja ima frizuru na reske, kakovu uopće dosada ne nadosmo na arhitektonskim čestima naših staro-hrvatskih spomenika, ako, vjerojatno, ove reske nisu

Slika 19.

Slika 20.

poznije napravljene. Nalaznik ovoga podnožja ispunio je njegov okvir sa slijedećim napisom: 1870. „Evo piše Stevan Petko bogu znati a zemlja će dati i Dako i Pavo Ilija i Mate-Marte i ovije dana i zemana“.

Slika 21.

Slika 22.

Natpis je potekao od neuka seljaka, koji je znao nešto tek čitati i pisati. Natpis je kursivno napisan.

Poviš ovoga podnožja stoji i komad ulomka (slika 27) također eliptična stupa, koji je našast kao prosto gradivo, uzidan u temeljima iste crkve na Uzdolju, o čemu ćemo kasnije nešto primijetiti.

Pošto smo ovim iscrpili epigrafički i ornamentalni dio svih dosada našastih ulomaka, a odnose se na tegurij i plutej crkve na Uzdolju, sada da nešto primijetimo i o simboličnim pticama na teguriju.

G. Radić o ovim simboličnim pticama kaže: „S desne i lijeve strane križa je, kao na bolskom teguriju, po paun-tica, koja ovdje radi tjesnoće

Slika 23.

Slika 24.

Slika 25.

prostora nije onako vitka tijela kao na bolskom. I pojedine česti paunovih tjelesa na ovoj ploči su drukčije iscrtane nego na bolskoj. Još su na bolskom teguriju obadva pauna posve jednaka, dok ovdje nisu, kako

Slika 26.

Slika 27.

Slika 28.

se jasno razabire na slici. Na bolskom teguriju nose pauni u kljunu po palmovu grančicu, a ovdje simboličan grozd⁵¹⁾.

Teško nam je usvojiti tvrdnju, da su na našem teguriju baš paunovi. Na bolskom teguriju paun-tice imaju na glavi krunu perja, dok na našem toga nema. Zaista ima više primjera paun-tica, koliko na starokršćanskim, toliko na našim davnijim spomenicima, i to najviše na tegurijima. Mi se na druge primjere ne ćemo osvrćati, nego ćemo samo se omeđašiti na one u našem muzeju.

⁵¹⁾ SHP g. 1895. str. 77.

Na savremenim spomenicima u našem muzeju imamo izrazite paunove na dvama ulomcima iz Nevidana⁵²⁾. Oba na glavama imaju krunu od perja, a na repovima perje oko. Jedan drži u jednoj pandži neki okrugao predmet, zaista neku vrstu voća i kljuje vjerojatno jabuku. Drugi kljuje vršak nekog bilinskog uresa.

Imamo u muzeju i dva lijepa pauna, izvađena iz zidova crkve sv. Petra u Kuli kod Benkovca; jedan sučelice prema drugome piju iz kamenice, koju ćemo kad dođe red, potanje opisati.

Sličnih ptica sa groždem u kljunu, kao na teguriju na Uzdolju, imamo više primjera u našem muzeju i na tegurijima i na plutejima; kao na teguriju i na Pluteju iz Koljana⁵³⁾ i na dvjema iz bazilike „Crkvine“ u Biskupiji⁵⁴⁾. Ptice na pluteju iz Koljana su s raskriljenim krilima, dakle u letu, a na teguriju u pozi kao i na Uzdolju. Držimo da su i na našem teguriju sa Uzdolja i na svima sada spomenutim sve ptice golubovi, i to s obzirom na duljinu repa, da su „golubovi grivnjaši“ (*Columba palubus*) ili golubovi paunaši, koji obično bivaju dugi 41 cm.

Takovih ptica imamo na ulomku pluteja iz Vrpolja kod Knina, ali ta mjesto grozda nosi u kljunu nekakovu glistu⁵⁵⁾. Iste takve ptice imamo na srebrnom prstenu iz Vrlike, koje u kljunu ne nose ništa, a nemajući izrazitih oznaka, ne umijemo izvjesno kazati, da li su paunovi ili golubovi.

Na jednom teguriju iz bazilike Stupovi⁵⁶⁾ i na drugom iz bazilike „Crkvina“ u Biskupiji⁵⁷⁾, ptice na vratu imaju ogrlice, dakle možemo ih nazvati grlicama.

Još ima ptica s groždem u kljunu na ulomku pluteja iz Lukara. Ovdje je jedna na drugoj popeta, kao da su u borbi ili u nekoj takmi o prvenstvo, ali nad ovom drugom — na njenom hrptu — popeta stoji četveronožna živinica, vjerojatno lovački pas, koji kao da simbolizira pobjedu ovoga nad objema takmacima. Radi površnosti izradbe ne možemo opredijeliti ovu vrstu ptica na pluteju iz Lukara, ali nam se čini, da više naliče na vrane ili gavrane, nego na golubove.

Na ulomku pluteja iz Nevidana⁵⁸⁾ jedna ptica, vjerojatno ora o, gnjavi pod sobom manju pticu, dok druge dvije, jedna prema drugoj prsimice okrenute, nose ili se preotimlju o jednu pticu, a i ove bi mogle biti orlovi.

⁵²⁾ Op. c. god. 1901. str. 85.

⁵³⁾ Op. c. g. 1900. str. 108.—112.

⁵⁴⁾ Op. c. g. 1897. str. 54.—55.

⁵⁵⁾ Bulić, Hrvatski spomenici tabla IV.

⁵⁶⁾ „SHP“ g. 1901. str. 71.

⁵⁷⁾ Op. c. g. 1897. str. 54.—55.

⁵⁸⁾ Op. c. g. 1901. str. 86.

Na pluteju iz Kapitula ptica okrenuta glavom kljuje u svoj zatiljak, čisti se⁵⁹⁾. Ova bi mogla biti labud ili guska.

Ptice na teguriju iz Ždrapnja⁶⁰⁾, s jedne i s druge strane pod križem, okrenute su glavama k zemlji, kao da kljuju iz zemlje, a imaju u kljunovima po glistu. Naliče na vrane ili gavrane.

Na ulomku pluteja (još neopisana) iz Plavna, ptice, kratka repa, na gornjem dijelu križa, kljuju poput ptica, što se gamadima s drveta hrane, kao crne žune ili kreštelice.

Opet na ulomku tegurija (neopisana iz istoga mjesta) ptice, duga repa, u jednakoj pozi, kljuju križ.

Ptica kratka repa na pilastru (neopisanu iz Kule Benkovca), stoji na lozovoj odrini ili akantusovoj grani i nosi u kljunu ribu. Ova ptica najviše naliči patki.

Ptice na ulomku pilastra iz Bazilike „Crkvina“ u Biskupiji⁶¹⁾, na lozovoj odrini kljuju grožđe. Ali s druge strane istoga pilastra dvije dugovrate i dugokljunaste ptice kljuju križ. Prve bi mogle biti golubovi a druge, s obzirom na duljinu vrata i kljuna, čaplje ili rode. Ptice na nastupini iz iste bazilike kljuju grožđe.

Na bronzanom pozlaćenom privjesku mača iz Smrdelja⁶²⁾, ima četiri ptice, kratka repa, poredane i u pandžama drže palmu, znak pobjede, glavama okrenutim otraga, a kljuju neku dugoljastu posudu nalik na obilnicu (cornucopia). Ove naliče na orlove mrcinaše ili lješinare, što se strvinama hrane. Jasan simbolizam učinka ratnog mača!

Nagađamo da je ovaj privjesak pripadao hrvatsko-poganskoj dobi, jer je našast uz spaljenog mrtvaca, a na položaju, gdje se mrtvace djelomično spaljivalo a djelomično pokopavalo.

Imamo u muzeju pticu na vrhu bronzana križa (neopisana iz Asserije-Podgrađa kod Benkovca), po svoj prilici goluba, koji mirno leži.

Još imamo ptica orlova na tranzenama iz bazilike „Crkvina“ u Biskupiji⁶³⁾, ali budući da su jako oštećene, ne možemo ih sada pobliže opisivati.

Prema navedenome, u našem muzeju imamo raznovrsnih ptica: pounova, golubova, grlica, crnih žuna ili kreštelica, orlova, labudova ili gusaka, pataka, vrana ili gavranova, čapalja ili roda, mrcinaša ili lješinara. Jedne nose grožđe u kljunu, druge kljuju grožđe, odrinu, križ; nose ili kljuju iz zemlje guje-gliste; kljuju neko voće; nose ribu, palmu, pticu;

⁵⁹⁾ Bulić, Hrvatski Spomenici, tabla XII.

⁶⁰⁾ Šišić, Povijest Hrvata, str. 167.

⁶¹⁾ „SHP“ g. 1895. str. 166. br. XI.

⁶²⁾ Op. c. g. 1898. str. 131.

⁶³⁾ „SHP“ g. 1896. 212.—314.

otimlju se o plijen; u letenju i mirno ležećem stavu i gdje u natraške okrenute kljuju u jedan isti grozd.

Dakle raznovrstnih ptica, u raznovrsnim pozama i sa raznovrsnim simbolizmima.

Poznato je iz pogansko-grčkog i rimskog doba, da ne spominjemo druge stare narode, da je simbolizam sličnih ptica prešao i u starokršćansku ikonografiju, pa opet u sredovječnu. Predugo bi bilo razne primjere navoditi, a to pitanje ne bi zasijecalo u svrhu ovoga članka. Za to smo se omeđali na popis raznih ptica s raznim simbolizmima, što ih u našem muzeju imamo, s namjerom da istaknemo svoju dvojbu, kako na našem teritoriju s Uzdolja mjesto paunova mogli bi biti golubovi paunaši.

Ovaj simbolizam ptica, ne dotičući se ostalih živina na predmetima našega muzeja, sačuvao se sve do danas na narodnim radnjama, o čemu bi se mogla napisati obsežna studija, ali valjda i o ovome drugom prilikom.

Ne ćemo se također upuštati u raspravljanje o slogu naše crkve na Uzdolju, dosljedno ni o pleternoj ornamentici našega tegurija, jer se je i kod nas u zadnje vrijeme dosta o tome raspravljalo, kao dr. F. Bulić, Frano Radić, dr. L. Jelić, Ćiro M. Iveković, dr. M. Vasić, dr. Lj. Karaman i drugi, a suvišnim smatram navoditi citate pojedinih njihovih rasprava.

Ne ćemo ni stoga o tome svoje skromno mišljenje isticati, u očekivanju najavljenih rasprava specijaliste o tome predmetu, čuvenoga prof. dr. Josipa Strigowskoga, koju je tu skoro „Matica Hrvatska“ objavila.

Svakako ovaj tegurij sa Uzdolja sa pripadajućim plutejem, radi njegove raznovrstne ornamentike i točnosti izradbe, spada među najljepše što ih dosada u našem muzeju čuvamo. Zaista je dotični vajar bio pravi umjetnik svojega doba i punim pravom zaslužio je pohvalu „bene composit opus“, kako mu je to donator dozvolio urezati.

Ali kako smo članak g. Radića odnosno na tegurij i plutej, popunili s poznijim nalazima, sada se dotičemo drugih od njega pomenutih a djelomično onih od nas novo našastih ulomaka.

Na ulomku (slika 28.) vidimo tri jasna slova B O S, pred B opaža se krak jednog F, dok je prvi gornji krak vodoravne crte odbijen, te bi ovaj ostatak mogao vjerojatnije biti čest slova T. Opet pred ovim nazire se neznatni trag slova, najvjerojatnije od F. Dosljedno ova dva osakaćena slova mogla bi se popuniti veznikom E T.

Prem slova B O S sama po sebi ne znače ništa, niti se mogu uzeti kao dočetak koje riječi, ali budući da su pismena morala dalje slijediti, pošto ovaj ulomak ima na pobočnoj strani u sredini isklesan klin, kojim se imao sljubljevati s drugim daljim ulomkom, kako se to običavalo činiti na drugim našim savremenim spomenicima, slijedi, da su pomenuta slova

čest riječi, koja je prelazila na susljedni ulomak. Popunjenje ove riječi ima se prepustiti sreći daljih slučajnih našašća, a dotle je uzaludno svako naše nagađanje o znamenovanju pisma ovoga ulomka.

Svakako ovaj ulomak ni sa ornamentalnoga pogleda, ni s ukusnosti slova nema nikake uže veze s opisanim glavnim tegurijem. Njegova je pak debljina od O· 14 u kontrastu sa debljinom od O· 10 pomenutog tegurija. Po ovome zaključujemo, da se ovdje radi nesamo o dvjema različitim tegurijama ili njima sličnim čestima iste crkve, nego o različitim natpisima, pa i o dvjema epohama, ako i ne velika razmaka.

Ulomčić slika 29 predstavlja nam donji krak križa a s njegove desne strane jasno slovo A; pred A opažaju se gornji i donji krakovi od slova C, a nad objema znak skraćenice, dakle A C.

S lijeve pako strane križa opažaju se znakovi jednoga slova, no budući da je vrlo oštećen, ne možemo se upuštati u ikakovo dalje nagađanje.

Ovaj ulomak je iz neogenskog lapora, provincijalno nazvan „muljika“.

Ulomak luka (slika 30.) predstavlja nam dva jasna slova V S. Pred ovima ima drugi krak od slova M, dakle: M U S, dočetak jedne riječi-glagola te bi ova slova mogli popuniti sa (solvi) M U S (votum), ili onako, kako na našem teguriju, našastomu u Ždrapnju, EDIFICAVIMU(S)⁶⁴. Ovaj je iz vapnenca, ali slabije vrste nego je ona glavnog tegurija.

Obzirom na ovaj ulomak opaziti nam je još, da je s protivne strane uresen običnom pleternom ornamentikom, kako se to dobro razbire na slici 31. Isključujemo pak, da je ova ornamentika stajala prvobitno u

Slika 29.

Slika 30.

Slika 31.

ikakovoj vezi s navedenim slovima, pošto je jasno, da je klesar pri izradbi ovog natpisa nemilo ošteti prvašnju pleternu ornamentiku, a ona je mnogo pravilnija nego su sprijeda volute, o kojima je g. Radić ispravno kazao, da su slabe izradbe.

⁶⁴) Šišić, Povijest Hrvata str. 167.

Imamo još jedan drugi ornamentalni ulomak s istoga položaja, a jednako je kao i prvi kasnije prerađen, dotično je davnija ornamentika tom prigodom bila prerađena (slika 32/1, 32/2).

Oba ova ulomka upućuju nas, da se ovdje radi o dvjema epohama, a s obzirom na neku sličnost predašnje i poznije ornamentike, između njih nije bio velik vremenski razmak.

I ovaj ulomak je iz jednaka gradiva kao i tek opisani.

Oba ulomka, s obzirom na jednakost kamena, mogla bi biti čest jednoga istog tegurija, timpana, septuma, arhitrava, ili slično.

Da spomenemo još dva natpisna ulomka na istome mjestu našasta. Prvi nam predstavlja slika 33. Visok je 0·25, širok 0·10, debeo 00·9 cm. I on je iz neogenskog lapora kao i broj 29. Sastojao se od više redova slova, ali sada vide se samo četiri. Slova su visoka 00·6 cm. i lijepe su izradbe. U prvom redu zgora vide se dvije noge nekog slova, da ne možemo ni označiti, koja bi to mogla biti. U drugom redu razabiremo gornji dio od P, a tijesno do njega slova E T i nešto znaka od N, ali bi to moglo vjerojatnije biti R. Slova E T N ili R su u vezi, a nad ovima vodoravno teče skraćena. Ako bi ovdje bilo R mjesto N, i s obzirom na skraćenicu, mogla bi ta slova značiti P E T R(us).

U trećem se redu jasno vide slova T A, a pred njima tijesno jedno treće, ali je tako oštećeno, da ga ne možemo ni u nagađanje uzeti. U četvrtom redu je jedan jasni R, s kojim bi dotična riječ svršavala, ali pred ovim R vidi se gornji krak jednog I. Dakle I R.

Drugi ulomak (slika 34.) visok 0·13, širok 0·15, debeo 00·9 cm. Jednake je vrste kamena kao i prvi, a i slova su jednake veličine. Ima

Slika 32/1 i 32/2.

Slika 33.

Slika 34.

dva reda slova. U prvom vide se jasno R E S. U drugom gornji i donji krak od C, a za njime tijesno uz njega slijedilo je A. Za ovim gornji krak od V ili U. Ne znamo kako da popunimo gornji R E S, ali drugi

mogao bi se popuniti: (s)C L A V(vus); to jest dočetak imena kao Tamisclavus, Mirosclavus, Dirzisclavus i slično.

Oba ova ulomka toliko su osakaćena, da ne možemo o njima ništa više izvjesna reći. Da li se ovdje pak radi o čestima jednoga natpisa iz rimske ili sredovječnog doba, također je teško sa svom sigurnošću što kazati. Najobičniji je slučaj, da na ruševinama naših sredovjernih crkava nalazimo raznovrsnog arhitektonskog i epigrafskog rimskog materijala, jednostavno u građevinske svrhe upotrebljena. I na ovom smo groblju pomenuli poklopac rimskog sarkofaga, a da i ova dva ulomka pripadaju kojem rimskom natpisu, ne možemo sasvim isključiti, premda oblik dotičnih slova isključivao bi rimsko doba. Ako ispravno na prvome ulomku popunjavamo onaj P E T R u P E T R V S, a na drugome C L A V u (s)C L A V(us), onda nedvojbeno pripada sredovječnom dobu. Za konačno rješenje znamenovanja i na ovim dvama ulomcima, moramo čekati na dalja nalazišta.

Slika 35 predočuje nam najnoviji našasti natpisni ulomak: visok 0·16, širok 0·20, debljina mu se ne može ustanoviti, jer je jednostavno odlomljena škriljka od većeg natpisa. Iz gustoga je vapnenca. Natpis je visok 0·12 a toliko i širok. Visina slova je 00·4 zbivenih bez razmaka, u tri vodoravna retka. Gornji dio je otučen u visini 00·4, baš koliko je mogao zapremiti jedan redak, koji je nedvojbeno bio početak ovoga natpisa. Natpis je svršavao s trećim retkom, jer je donji dio ravan. Izgleda da je ovaj ulomak čest jednoga arhitrava, možda ulaznih vrata. Natpis počinje sa grčkim križem: krst (Chrismon) kao simbolična invokacija.

Slika 35.

Prvi redak ima tri jasna slova MEA = moja. ME u vezi, a i donji krak A povezan je sa donjim krakom E, tako kao da su sva tri u vezi. Drugi redak sastoji od četiri jasna slova ISTV a za ovim V vidi se donji dio jednog M, dakle popunja se sa zamjenicom ISTV(M) = ovaj. Treći redak ima šest nejasnih slova, jer im je donji dio otučen. Prvo slovo je D i u njemu I, dakle u vezi radi ekonomije prostora. Treće slovo može biti E ili F, jer je donji dio otučen. Za ovim ima I, premda je i ovome kao i dvama susljednjima donji dio otučen. Za ovim opet slijedi jedan E ili F, a ne razabire se da li je prvo ili drugo, jer je u donjem dijelu otučeno. Još se vidi slovo, u donjem dijelu otučenoga I.

Prvi otučeni redak imao je nositi ime crkve i njena donatora, najvjerojatnije Mutimira i njegove supruge, na koju bi se moglo odnositi u drugom retku ono MEA, moja. Od prilike onako, kako slično stoji

na prije pomenutome teguriju iz Ždrapnja, na kojemu se jasno čita: MEA EDIFICAVIMV(S). Ali budući da pred ovim MEA iz Ždrapnja, natpis je odlomljen, a pošto smo podalje našli ulomak (BR)ANIMER, te kako bi ovoga popunjali: (BR)animer... cum Maria uxore (MEA EDIFICAVIMV(S) = Branimir sa Marušom suprugom mojom sagradismo, tako bismo i ovaj s Uzdolja mogli popuniti: „Muncimir...cu M...edificavimus.

Što pako značenjuje najdonji redak ovoga natpisa sa Uzdolja, jer su slova djelomično osakaćena, ne možemo se ni u nagađanje upuštati.

Po dosada navedenim ulomcima natpisa, ovi bi se po materijalu imali razvrstati u tri skupine: zrnati vapnenac, bijeli gusti vapnenac i neogenski lapor ili muljika. Odnosili bi se pako na šest raznih natpisa: slika 14/1, 14/2 (onih glavnoga tegurija); 2) slika 15., 28., 30., 33., 34.

Sada nam se nameće pitanje: gdje bi mogli tražiti česti od zaturenih bilo natpisa, bilo ostalih arhitektonskih dijelova ove crkve na Uzdolju? Iznijeli smo dokaze, da su neki ulomci spomenika s ruševina na Uzdolju bili uzidani daleko 1 kil. u ogradi kuće pok. Ilije Čenića (slika 15.) drugi 2 kil. daleko u bunaru Pločašu (slika 18., 19.), treći daleko 2-600 kil. posadeni po grobovima na glavici „Grobница“ (slika 20.); četvrti daleko 3 kil. pred kućom Stevana Petka (slika 16.). Dakle je jasno, da su ti spomenici raznošeni nadaleko na sve strane i upotrebljavani u razne poznije svrhe.

Ulomci slika 10, 12., 13. i 15. nose na sebi znakove, da im je ornamentalna čest po srijedi bila otučena, da pravilnije mogu biti kao građevinski materijal ulagani. Ulomak slika 16. upotrebljen je za spomen natpisa gradnje kuće dotičnika. Iz ovoga slijedi, da su ti spomenici u razne svrhe, po porušenju crkve, bili upotrebljeni.

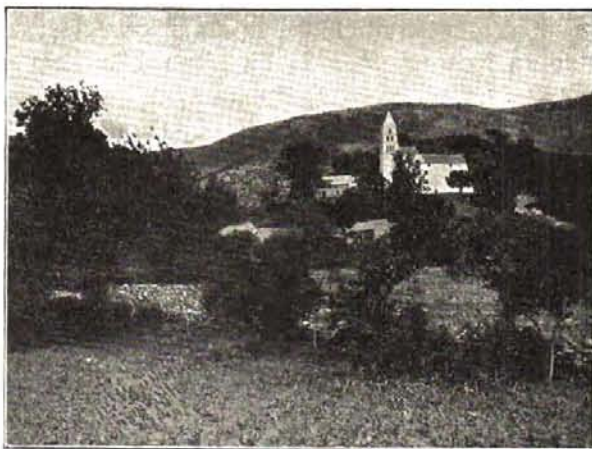
Ali se ova upotreba najobičnije dešavala, ako je tu u kasnije doba bila podignuta kakova crkva ili pokopavani mrtvaci, te se je te spomenike kao prosto gradivo ulagalo u obje naznačene svrhe. Mi smo tekom dugogodišnjih naših istraživanja najviše nalazili takovih spomenika uloženi kao prosto gradivo u obje navedene svrhe. Ali smo kroz za naša opažanja stekli uvjerenje, da je običajno takovih ulomaka najviše bilo uzidavano u gradnju poznijih crkava. Ovdje donosimo sliku 36., crkve sv. Stevana u Golubiću kod Knina, u upisnicima rimokat.-župe nazvane „Sancti Stephani in suburbio“, koju je možda, jednostavno naslućujemo, dao podignuti hrv. kralj Stefan Miroslav, kako je to isto dao i u Dubrovniku⁶⁵⁾, a bez dvojbe koju istoimenu i oko Splita.

⁶⁵⁾ Ako nagađanja navedena u SHP g. 1897. str. 14.—27, imaju punu historičku vrijednost, a tako i ona u istome glasilu o sv. Stjepanu na Rijeci Dubrovačkoj g. 1902. str. 27.—34.

Stalni smo, a ovo naročito naglasujemo radi vladanja zanimanika, kad dođe vrijeme, a mora se nastojati da to čim prije bude, da se pretraži ova crkva u Golubiću; možda će se u njoj naći kao prosto gradivo tamo amo po njoj uzidanih ulomaka predašnje crkve, one iz doba hrvatske samostalnosti. Ovo zaključujemo iz natpisnoga ulomka (Sanct)E MARIE, koji je uložen kao gradivo u donjem pragu pobočnih vrata iste crkve, a reproduciran je na tabli IV. u djelu Bulića Jugoslavenske Akademije „Hrvatski Spomenici u Kninskoj Okolici i t. d.“, Zagreb g. 1888. Jednako će se tu možda naći i drugih bilo ornamentalnih bilo natpisnih česti, a osobito će ih se naći u pločniku iste crkve, uloženih kako ih nigdje u tolikom broju ne opazismo.

Dakle i u grobovima poznijeg doba na Uzdolju, a osobito onima u nutarnjosti srušene crkve, ima nade, da će se još naći najveći dio zaturenih ulomaka odnosnih na ruševine ove crkve.

Pače, po kazivanju čuvara groblja, Špire Treskavice, leži kao prosto gradivo uzidan jedan ulomak u grobu, gdje je zadnjih mjeseci pokopana Marta ud. Laze Treskavice.

Slika 36.

Budući da je posao oko istraživanja nutarnjosti crkve na Uzdolju veoma jednostavan, a može se izvesti sa kakovih dvadesetak radničkih nadnica, bez opasnosti spočitnuti se o pietet prema najnovijim mrtvacima tu pokopanim, želiti je samo malo više smisla i više bratske susretljivosti, pa ćemo istom poslije tih iskopina moći konačno kazati, sve što bi se odnosilo na povijest srušene crkve na Uzdolju i na okolovštinu imena kneza Mutimira na teguriju urezana.

U svrhu ovih iskopina i da ovaj časni spomenik bude sačuvan, mi smo odmah s početka otkrića ovih spomenika predlagali srpsko-pravoslavnim seljanima Uzdolja, da će im naše društvo obnoviti u starinskom slogu porušenu crkvu. Jedan dio seljana prijatno je prihvatio tu ponudu, dok drugi nije. Takovo nejednako raspoloženje još i danas kod njih vlada. Onaj dio seljana, koji je bio za naš predlog, omogućio nam je

da smo s tih ruševina do sada ovoliko ulomaka posakupili i u našem muzeju ih sačuvali.

Sada nam ostaje, da se još dotaknemo sveca, kojemu bi crkva na Uzdolju bila posvećena. Neki seljani kažu, da je bila posvećena sv. Luki, ali ni sami nisu stalni, da se tako zvala. Na tradiciju takova pričanja ne možemo se pouzdano osloniti, jer su većinom stanovnici kninske okolice, dotično Uzdolja, doseljenici iz XVII. stoljeća. Njihove tradicije ne sižu u veću davninu.

I ot. Vinalić u navedenom pismu na ot. Radnića veli . . . „ma si come questi abitanti non descendono dali antichi, cosi non si può aver alcuna certa tradizione“ = ma kako sadanji stanovnici nisu potomci starih, zato se ne može imati nikakva stalna predaja.

Ipak ovoj tradiciji ne mislimo poreći svaku vjerodostojnost, naime da je na Kosovu polju ili tik njega bila koja crkva posvećena sv. Luki, pa ta je mogla biti baš ona na Uzdolju. Ali imamo još i druga dva položaja u neposrednoj blizini Uzdolja, na kojima bi tradicija jednako htjela, da su odnosne crkve bile posvećene sv. Luki, a tako isto i treći, 16 kil. na sjever Knina, u Mokrom polju.

Na sjeveroistok 11 kil. od Uzdolja imamo otkopane ruševine bazi-like „Crkvina“ u Biskupiji, o kojima bi također tradicija htjela, da je bila posvećena sv. Luki. Opet, na jugoistok 8 kil. od ove, u selu Turiću, blizu Bilbijinih kuća, vide se slabi tragovi porušene crkvice i oko nje se ujmiło nekoliko jednostavnih stećaka, te okolno pučanstvo i za ovaj položaj tvrdi, da je tu bila crkva sv. Luki posvećena. Mimo ove dvije 9 kil. dalje u jugoistok u selu Štikovu, imamo pred jedno stoljeće podignutu crkvu, ne znamo je li na ruševinama davnije, pošto je nismo imali prigodu vidjeti, a ova je zaista posvećena sv. Luki, te se i sada u njoj služba božja obavlja.

O imenu sv. Luke na Uzdolju i Turiću, osim istančane tradicije, nemamo nikakovih pismenih dokaza, dok za baziliku „Crkvina“ u Biskupiji imamo nekoje, i ako nisu prvoga reda.

Naše iskopine na ovome položaju nisu nam dale a ma baš nikakav dokaz, da bi ova bazilika bila posvećena sv. Luki. Našli smo više epi-grafskih i ikonografskih ulomaka odnosnih na kultus Bogorodice, pak ulomaka natpisa SS. Ivana, Stjepana mučenika, Mihajla i Gabrijela, ali o sv. Luki samo na jednoj tranzeni uz ostala triju evanđelista. Ovaj spomen na tranzenama nema posebne važnosti za ime bazilike.

U kasnije doba, iza pada turske vladavine 30/6 1688, imamo slijedeće podatke o kultu ovoga sveca, baš na ovim ruševinama. Mrtvački upisnici rim.-kat. župe u Kninu prvi put spominju g. 1714. nekog „Joannes Vidovich sepultus in coemeterio S. Lucae extra urbem“.

Porodica Vidovića je par stotina metara daleko od ovoga groblja i na njemu otkopane bazilike.

Ali prije ovoga nalazimo: Die 8. januarii 1696. Marcus Martincich Valacus sepultusque est super uno colle, ubi multa monumenta reperiuntur“. Die 15. novembris 1697. Agnez Uxor (nečitljivo) Martincich, Valaca, sepulta est super uno colle, ubi multa corpora (sic) reperiuntur. 15 aprilis 1701. Margarita Tadich sepultaque est supra colle, ubi multa monumenta videntur“. Pod „monumenta“ razumijevaju nadgrobne stećke. 1718. Perina Vidovich in coemeterio Sancti Lucae in Cossovo. Ovaj položaj označen je u širem smislu pod Kosovo, jer je selo Biskupija jedno od onih sedam sela, koja leže na istome polju.

Tragajući dalje po istim mrtvačkim upisnicima, nahodimo opet tek g. 1780. ovo groblje pomenuto imenom sv. Luke, „in coemeterio Santi Lucae in Biscopua“.

Iz ovoga slijedi, da je ovaj položaj s nekom nestalnošću nazivan sv. Luka, jer pomenuti upisnici prije i kasnije upotrebljavaju i oznaku „super uno colle“ i „ecclesia episcopalis extra urbem“.

O. Vinalić, višegodišnji kninski župnik, u prije navedenom pismu na O. Radnića 17/12.1746, o ovim ruševinama veli: „La seconda e una fabrica bislunga vien chiamata al presente chiesa di S. Luca“. Dakle župnik i spisatelj „Compendio storico della Dalmazia“, koji se je bavio opisom ruševina kninske okolice, naročito onih u Biskupiji, ne pokazuje se baš stalan u uvjerenju, da je ova crkva od iskona bila posvećena sv. Luki, pa za to i upotrebljava riječ „vien chiamata al presente“, „sada se tako zove“ t. j. sv. Luka.

Kasnije se taj svetac u upisnicima uopće ne pominje. Nedvojbeno je dakle, da je taj svetac u neko doba tu bio štovan, ali kad i zašto, evo da i o tome nešto kažemo.

S obzirom što ot. Vinalić za ruševine crkve na rimokatoličkom groblju u Biskupiji kaže, da su, u njegovo doba bile „ruina“, ruševine, i za to on nije bio u stanju, da поближе označi vanjski, još manje nutarnji njen oblik, nego sve svoje znanje o njoj ograničuje, da je „ruina, ruševina“ i „bislunga“, „dugoljasta“ i da „al presente vien chiamata chiesa di S. Luca“, „sada se zove crkva sv. Luke“, to je dokaz, da je davno prije njegova župnikovanja bila porušena. On, sabirač podataka za svoj „Compendio Storico“, bio bi od starijih ljudi što potanje o njoj saznao i zabilježio, a pošto to nije učinio, onda slijedi, da je po-davno bila porušena, te ni u tradiciji nije ostala uspomena, već da „al presente vien chiamata chiesa di S. Luca“.

Mi smo kroz iskopine ustanovili, da je ovaj oblik „bislunga“ nastao, što je u srednjem brodu t. j. u onom prostoru između četvrtastih pilona, koji su dijelili brodove porušene bazilike, nešto duge oko 40 m., bila u neko kritično doba i sa siromašnim sredstvima, kojima se raspolagalo, podignuta, ili, bolje kažući, iskrpljena jedna crkvice, e da se u nevolji u njoj uzmogne obavljati služba božja, te je stoga dobila oblik „bislunge“. Ovo kritično doba moglo je jedino biti za vrijeme turske dominacije između g. 1522—1688.

Naše je uvjerenje, da Turci kroz svoju dugu dominaciju kninske krajine nisu do krajnjih granica priječili kršćansko bogoslužje, ako se ovo obavljalo skromnim načinom, a nije bilo zazorno s političkog pogleda njihovih državnih interesa. I stoga, uz neke druge u savezu stojeće dokaze, s kojima ćemo se drugom prilikom opširnije pozabaviti, držimo, da su Turci ravnodušni bivali, ako njihovi kršćanski kmetovi, na ruševinama starinske bazilike iskrpare nešto zgrade, gdje da se uzmognu zakloniti od nevremena i tu se na svoj način Bogu pomoliti. Taj slučaj je bio na „Crkvi ni“ u Biskupiji. I ovu bi crkvu Biskupije u to doba seljani bili posvetili sv. Luki, kojega je kultus među pučanstvu Kosova polja od davnine omiljen bio.

Ali, nakon što je ova crkvice, ili, kako smo kroz iskopine ustanovili, ova krparija, onaj isti dan 30. rujna 1688., kada su ovi krajevi bili od Turaka oslobođeni, a glavna turska džamija u Kninu, koja je morala biti i ukusna i prostrana, bila preuđesena za kršćansko bogoslužje i posvećena sv. Jerolimu, otkad katolici sela Biskupije stadoše u Knin na bogoslužje slobodno dolaziti, kako to i danas čine. Zato je ona u Biskupiji, ako ne odmah, ali svakako nabrzo, bila zapuštena, te je ime sv. Luke pomalo iščezlo, dok ove ruševine konačno ne dobiše naziv „Crkvina“, obični naziv položaja porušenih crkava.

Za ovu crkvicu „bislungu“ u Biskupiji ipak ustanovismo, da je bila posvećena sv. Luki.

Ali imamo tradiciju, kako prije rekosmo i o sv. Luki na Turiću, gdje se razom zemlje vide ostaci crkvice, orijentirane prema istoku, veličine 10·80 X 6·70 m., i oko nje više raznih stećaka, na nekima običnih emblema.

O postanku ove crkvice na Turiću, prije nego se tu provedu iskopine, ne možemo ništa više kazati. Od seljana saznali smo, što za njih bijaše zagonetno, da se na livadi, dvaestak metara u sjeveroistok ove crkvice, kad je na livadi trava u cvatu, vide dva kola velika kao seoska guvna i nad istima da je trava nizoka rasta i da prije vremena dozrije. Za nas je ta zagonetka bila jasna, jer imali smo priliku vidjeti primjera, kako pod zemljom nad ruševinama trava slabo uspijeva, pa smo uvjereni, da ta dva kola označuju ostanke pod zemljom jednog ili dvaju tornjeva — ostanke sredovječnih utvrda, i da je od tih tornjeva poteklo ime selu Turić. I selo

Turanj kod Biograda n/m radi turnja, koji je još dobro sačuvan, dobilo je jednako ime.

Prije spomenusmo, da i u Mokrom polju kod Knina imamo ruševine starohrvatske crkve, koju seljani po tradiciji nazivlju crkvom sv. Luka ili drugačije „Crkvinom“. Sl. 37 predočuje nam te ruševine i oko nje groblje sa stećcima. Ovdje je slučajno našasto nekoliko natpisnih i ornamentalnih ulomaka iz doba hrv. samostalnosti. Seljani, prav. Srbi, pozniju svoju župsku crkvu, mjesto starije porušene, istome svecu posvetiše te i dandanas sv. Luku služe kao krsnu slavu a okolna sela tu se na Lučin-dan na sajam sakupljaju.

Napadno nam je, što su u neposrednoj blizini Knina skoro savremeno bile podignute tri pomenute crkve, jednom istom svecu posvećene, i stim više, u koliko kult Luke baš nigdje kod starih Hrvata, pa ni u sadanje doba nije raširen. Crkve sv. Luke uopće su u Dalmaciji veoma rijetke.

Slika 37.

Ipak moramo ostati uz tradiciju, da je zaista crkva na Uzdolju bila posvećena sv. Luki, koji je mogao biti pokroviteljem ili krsnim svecem porodicom kneza Mutimira, ili je taj svetac mogao biti drugo kršćansko ime istoga kneza, pa je za kult toga sveca na Uzdolju i oko Knina postao omiljenim svecem.

Trudeći se da ovjerovimo tradiciju o nazivu crkve na Uzdolju, pomenusmo na uhar topografije starinskih crkava i druge dvije, u okolini Knina, s naročitom namjerom, da bi se u obima, naime na Turiću i Mokrom polju, s vremenom iskopine provele.

Dotičući se tradicije o imenu crkve na Uzdolju, dobro je također navesti, što ista priča o njenom porušenju. Ovo porušenje po tradiciji bi padalo pri turskom osvajanju ovih krajeva. Naime Turci su nastupali na Kosovo iz Petrova polja kod Drniša. Osvojili su najprije utvrđeni grad Petrovac, na uzvisitu brdu pod Prominom, kojega smo prije u ovom članku spomenuli. Četnici Uzdolja na otpor se ušančiše u crkvi sv. Luke na Uzdolju te junački odolijevahu turskim nasrtajima. Ali kad im pone-

stane ubojita olova, mjesto ovoga počeše se braniti kositerom, nu ovaj je hladan na Turke padao. Turci se dosjetiše ovoj nevolji četnika te jurišem osvojiše crkvu i tako zagospodariše Uzdoljem a crkvu porušiše. Četnici Uzdolja prije nego crkvu napustiše poskidaše zvona s iste i negdje ih u blizini zakopaše. Ova je u porušenom stanju ostala sve do naših vremena.

I seljani Turića slično porušenje svoje srkve pričaju, ali bi Turci u protivnom pravcu, sa Dinare nastupali.

Da je ova crkva i njen tegurij u Uzdolju zaista stradala još za doba hrv. samostalnosti, zaključujemo iz toga, što na teguriju dolaze riječi: ERRE(c)T(um) ili ERRE(xi)T DEN(uo) ili DE NOVO, a to nam svjedoče i ulomci, što su bile iz starije pleterne ornamentike pregrađivani. Okolovština pak, što smo u južnom platnu njena zida našli uloženi kao prosto gradivo jedan ulomak eliptična stupa iz bijeloga zrnatog vapnenca, čest postamenta, a ovaj je pripadao jednom od predašnjih dvaju tegurija, a konačno što smo uvjereni, jer se to jasno vidi, da su izvanjski potpornjaci — vanjske lezene — kasnije bili dograđeni, da bolje učvrste trošne starije zidove, napućuju nas na misao, da je ova crkva više puta stradala te popravljana. Prvi put bi stradala pred doba Mutimirova tegurija a za ovim popravljana, dok je najzad po treći put, ako ne četvrti, dospjela u sadanje ruševine.

Obzirom na vanjske potpornjake i na stup tegurija (slika 27/2.) u zidu pri dnu zemlje uložene, mi dvojimo da li nam priloženi tlocrt (slika 5, γ) prestavlja baš onu crkvu Mutimirovu. A ovu će nam dvojbu tek iskopine moći razjasniti.

Usuprot tolikim ovdje nagomilanim hipotezama, nedvojbeno je, da je na Dalmatinskom Kosovu polju za vrijeme hrv. kneza Mutimira g. 895. opstojala jedna crkva i u njoj, ma koliko čednih dimenzija, da je bilo više raznih napisa; da je tu bio neki mali pismeni arhiv na kamenima, koji nam svjedoče, da je u ono doba pismenost i skulptura bila dobro razvijena. Ovo nam ulijeva nadu, kad se nad tim ruševinama provedu iskopine, da će na svijetlo iskočiti imena i kojih drugih hrv. odličnika, kako to naslućujemo iz natpisnih ulomaka. Među ovima moglo bi iskočiti i ime Mutimirove supruge u povelji 892, označena riječima: „Signum (+) manus Budimiro iupano comitisse“ i „Signum (+) manus Zelidrago, maccechario comitisse“⁶⁶⁾, ako se ovaj zamjenik MEA na ulomku ima odnositi na koju ličnost.

Ovo se obilje natpisa na kamenima još bolje ustanovljuje za doba Mutimirova predhodnika, hrv. kneza Branimira. Kroz ovo relativno kratko razdoblje istraživanja hrv. starina, našasto je na tri razna položaja uklesano

⁶⁶⁾ Rački, Doc. str. 16.

ime kneza Branimira: Na Muću⁶⁷⁾, u Ninu⁶⁸⁾, Ždrapnju, a vjerojatno još i u Otresu kod Bribira, na kojega bi se oni ulomci tu našasti DOMNO... DVCI⁶⁹⁾ mogli odnositi, jer imamo i otale jedan ulomčić sa slovima BR(animir). Za mjerilo javne graditeljske umjetnosti, vajarstva i pismenosti, vrijedno je spomenuti naša opažanja, da Hrvati za doba svojih knezova, jer za doba kraljeva nijesmo još nakupili dostatnih podataka, da bi se i o tom mogli jasno izjaviti, nisu ni najmanju bogomolju podizali, a da ju vajarski nisu iskitili, urezavši u kamenu imena pojedinih svetaca i vladara, koji su stajali u tijesnoj vezi s istim bogomoljama. Ruševine u samoj kninskoj okolini, na Uzdoľju, Biskupiji, Kapitulju, Kninu, Vrpolju, Golubiću, Padenama, Benderu i Plavnu, dadoše nam do sada dostatnih dokaza za navedenu našu tvrdnju.

Svakako s dosadanjim osakaćenim ulomcima s Uzdoľja nedvojbeno je ustanovljeno, da je Mutimir bio g. 895. princeps = knez. Nažalost ovo je dosada jedina tačna data njegova vladanja, pošto je listina g. 892, prijepis iz veoma kasnijega doba, dosljedno ne može se smatrati dokazom prvoga reda. S ovim se datom s Uzdoľja, uz druge dokaze, ispravlja, također i greška arhidakona Tome, da bi Mutimir vladao oko godine 990:.. „Petrus archiepiscopus (sc. Spalat.) fuit anno dom. nongentesimo nonagesimo, tempore Trpimiri et Muncimiri, filii eius, regum“⁷⁰⁾, koju je već i Lucius (De regno 59) sasma ispravno primijetio.

Ne zna se ipak sasma tačno, kad je Mutimir počeo vladati, nego se samo po listini g. 892. tvrdi, da je to bilo ove iste godine. A tako ni godina njegove smrti nije poznata. Obično se hoće da kaže, da je vladao od g. 892—910⁷¹⁾.

Mutimir bi bio sin Trpimirov, kako to lijepo dokazuje Dr. Šišić, na temelju riječi pomenute darovnice: . . . „ut donatam a patre meo recolimus“ = „Kako se spominjemo da je darovana od moga oca“, a ove se riječi izravno odnose na listinu Trpimirovu iz g. 852. Mutimir nastupio bi na hrvatsko prijestolje odmah poslije smrti Branimirove, koji bi nekako umro na početku g. 892. Mutimira bi naslijedio, kako opet Dr. Šišić misli, po svoj prilici g. 910. sin, prvi hrvatski kralj Tomislav⁷²⁾. Inače o vladanju Mutimirovu kroz 18 godina, izim ovoga spomenika, mršavi nam izvori ne zabilježiše ništa. I s ovoga razloga je spomenik na

⁶⁷⁾ Šišić, Povijest Hrvata str. 393.

⁶⁸⁾ Op. c. str. (U Ninu) str. 393.

⁶⁹⁾ Op. c. str. 655.

⁷⁰⁾ Op. c. str. 27.

⁷¹⁾ Op. c. str. 396.

⁷²⁾ Op. c. str. 401.

Uzdolju od neprocjenjive vrijednosti. Je li pak knez Mutimir crkvu na Uzdolju dao sagraditi s namjerom kao i Trpimir, „sollicitus nimis animae meae... construi monasterium“⁷³⁾, ili odlučio da tu bude pokopan, onako kako je to želio biti kralj Stjepan II. u crkvi samostana „S. Stephani prope Spalatum“ u listini g. 1078. izrijekom: . . . „et ibi eligi sepulchrum meum“⁷⁴⁾, na to će nam, i na još koješta, odgovoriti te iskopine, ako nas dosadanja sreća posluži, te se uzmognu naći preostale česti tegurija, nadvratnici i drugi odnosni napisni ulomci iste crkve.

Mi smo ovu raspravu ovako nadugo razveli s naročitom namjerom, da nešto uzgojno u arheološkom smislu djelujemo na naše šire čitaoce. Da smo imali u vidu naučne krugove, dosta je bilo članak g. Radića u prvoj seriji „SHP“ popuniti novim otkrićima i ispraviti neke manje greške, koje su neminovno morale nastati u onim prilikama, u kojima je isti bio napisan.

U savezu s istaknutom namjerom mi smo u ovoj raspravi napravili više ekskurzija, u kojima smo najprije potakli pitanje pojave naših stećaka na gomilama, pa križeva na njima, a napokon crkava.

O crkvama smo također iznijeli naše nagađanje, da u prvo doba, poslije pokrštenja Hrvata, neke bivaju podizane na poganskim bogočinama ili žrtvištima, iz pieteta prema starim božanstvima, a i radi u gomilama pokopanih svojih odličnih pokojnika.

Spominjući stećke upozorili smo na nesmiljeno njihovo uništavanje i time pokriveno htjeli kazati, kako bi trebalo za njihovo sačuvanje strogo primijenjivati postojeće zakonske propise, a u koliko ovi nisu dostatni, da budu novi u istu svrhu izdati. Mi smo čvrsto uvjereni, da bi trebalo, što no se kaže, dignuti kuku i motiku, da ih zaštitimo od daljeg takova vandalizma, jer je njihovo sačuvanje od neprocjenjive vrijednosti.

Ovo pitanje s naučnog gledišta smatrali smo preko važnim, pa nam je namjera bila, da s tim načinom zanimamo naše općinstvo, neka bi nas u ovom pravcu proučavanja stećaka, križeva i crkava na gomilama poduprlo, javljajući nam sve položaje, na kojima ima takovih spomenika. Naše dosad u tom pravcu skupljeno gradivo nije nego tek početak proučavanja tako važnih pitanja, pa će nam svaka u tom smislu obavijest dobro doći.

Nešto smo spomenuli i o sarkofazima, u kojima su naši stari svoje odličnije mrtvace pokopavali i ine rimske spomenike, sa kojima su ekonomije radi svoje grobove izgađivali i u druge svrhe upotrebljavali.

⁷³⁾ Rački, Doc. o. str. 83.

⁷⁴⁾ Op. c. str. 119.

Ali smo u ovoj raspravi naveli i primjera, kako su naši stari i svoje spomenike besavjesno rušili, raznosili i kao malovrijedne predmete u građevne svrhe ulagali. Ovim zadnjim primjerima ciljali smo, i ako to izričito nismo kazali, našu javnost upozoriti, neka takove ulomke, gdje ih opazi, nastoji na sigurnu mjestu zakloniti, ili ih u naš muzej poslati, ili barem nas na iste upozoriti.

Primjerom pak ovoga sporoga popunjavanja spomenika srušene crkve na Uzdojlu htjeli smo dokazati, kako se strpljenjem ipak konačno uspjeh postizava, kako ga i mi u ovom slučaju dobrim dijelom postigosmo.

Željeli bi da sva naša preporuka nađe odaziva i kod braće u staroj kraljevini Srbiji. Mi smo čvrsto uvjereni, da se i tamo mora naći manje više sličnih spomenika, kakovih mi u našem muzeju sabranih čuvamo, naime onih iz doba velikih župana i knezova srpskih. Braća Srbi prilično su istražili i opisali spomenike slavnih Nemanjića. Manastiri Žiće, Gračanice, Nagoričana, Ravanice i t. d. nedvojbeno su imali svojih graditeljskih predaka. Sada bi dakle interes nauke zahtijevao, da se neka naročita pažnja skrene i onim davnijim. Jer bez toga ni mi o ovim našim ne možemo ispravne konačne zaključke stvarati, dok bar nešto ne doznamo, u kojoj su graditeljskoj atmosferi u to doba živjeli i Srbi. To su smjernice bez kojih se ne može nepristrano pisati političko-kulturna povijest našega naroda.

Kad su nam prilično dobro poznate na zapadu prilike Ravene i ostale sjeverne Italije, a na istoku istovremene one u bazilikama STOBI, sada nas čežnja vodi, da saznademo i za one u neposrednoj blizini stare Hrvatske države, naime u staroj kraljevini Srbiji. Treba dakle da i tamo zato pozvani s tim istraživanjem započnu.

Za prvi početak takova istraživanja dosta će biti, ako se naše naputke o ulomcima pleterne ornamentike, kako gore rekosmo, uzidanim u kasnije sagrađenim crkvama, obzidana groblja i u samim poznijim grobovima i t. d. za pravilo uzme. Ovim jednostavnim načinom za stalno će se doći do daljih sjajnih rezultata.

Kad bi barem naši napuci u ovom pravcu i tamo i amo našli dovoljna razumijevanja, onda ova naša rasprava, ovako popularno napisana, u praktičnom smislu svoj bi uspjeh postigla.

S ovom našom raspravom dovoljno je dokazano, da je na Uzdojlu za vrijeme hrv. kneza Mutimira postojala ukusna crkva; da je ona (ili njen tegurij) g. 895. bila obnovljena i da ostanci te crkve još i danas nad zemljom strše, te u ljubiteljima takove starine izazivlju naročit pietet i živu pobudu za sustavnim istraživanjem i konačnim sačuvanjem tako rijetkih spomenika hrvatske prošlosti.

Fra L. Marun.